

Mieczysław Brust

Oborniki

Etapy rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego na obszarze zespołu przedlokacyjnego w Rogoźnie od IX do końca XIV wieku

I. Wprowadzenie

Skuteczność badań osadniczych, obok wielu innych czynników, zależy przede wszystkim od zasobu źródeł historycznych i archeologicznych znajdujących się do dyspozycji badacza¹. Sądzę, że bezpowrotnie minęły już czasy, dominujące jeszcze kilkadziesiąt lat temu, kiedy przedstawiciele obu tych dyscyplin podejmowali różne przedsięwzięcia badawcze, nieraz tematycznie bardzo podobne do siebie lub wręcz tożsame, zupełnie niezależnie od siebie i bez wzajemnej wymiany ważnych dla ostatecznych wyników badawczych niezbędnych informacji o źródłach, stanie badań, uzyskanych wynikach itp. Historycy dziejów osadnictwa wielkopolskiego posiadają do dyspozycji wydawany od kilkudziesięciu lat „Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu”, zawierający niemal kompletne zbiory dla poszczególnych miejscowości². Również archeolodzy w ciągu ostatnich trzydziestu lat mogą odnotować spore osiągnięcia, zwłaszcza w dziedzinie rekonstrukcji sieci grodów przed i wczesnopaństwowych w Wielkopolsce³. Sądzić więc należy, że rysująca się pomyślnie od pewnego czasu współpraca pomiędzy historykami i archeologami będzie kontynuowana również i w latach następnych.

Ważne to jest zwłaszcza w badaniach początków zespołów miejskich, które szczególnie wymagają zespolenia pracy historyków i archeologów. Jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że zasoby średniowiecznych źródeł historycznych dla konkretnych miast są znane i niezmiennie od lat oraz, że nie ma co liczyć na odkrycie jakichś nowych dokumentów, to

¹ Krytyce rozmaitych poglądów związanych ogólnie z problematyką osadnictwa poświęcili m. in. swoje prace: G. Labuda 1953, s. 5 n.; S. Zajączkowski 1956, s. 205 n.; K. Buczek 1968, s. 65 n.; M. Młynarska-Kaletynowa 1968, s. 68-100; H. Łowmiański 1967, s. 13 n.; J. Tyszkiewicz 2003; Pytania o średniowiecze 2001 oraz wiele prac F. Bujaka, K. Potkańskiego i S. Herbsta. Na temat udziału archeologów w badaniach nad osadnictwem, por. choćby L. Leciejewicz 1968, s. 50 n.; W. Łosiński 1982, s. 8 n.; Z. Kurnatowska 1984, s. 81-91; Z. i S. Kurnatowscy 1983, s. 89-103. Por. również prace Z. Kurnatowskiej, J. Banaszkiewicz, M. Kary, M. Krąpca, T. Rysiewskiej, S. Kurnatowskiego w cennej pracy: *Ziemia polskie...* 2000.

² Pierwszy zeszyt ukazał się w 1982 r., a ostatni, do litery S, w 2008 r. Niezwykle cenny dla historyków jest wydawany od kilkudziesięciu lat „Słownik Starożytności Słowiańskich” (dalej cyt. – SSS).

³ Oprócz wielu wydawnictw monograficznych poszczególnych obiektów oraz prac wydawanych przez Muzea w Lednicy i Gnieźnie, do najcenniejszych opracowań należy zaliczyć „Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej” (dalej cyt. SiM), których ostatni, t. VIII (litera Ż) wydany został pod red. i autorstwa W. Hensla, Z. Hilcer-Kurnatowskiej, A. Łosińskiej w 1995 r.

każde nowe odkrycie archeologiczne, nawet nie pochodzące z badań systematycznych może odegrać ważną rolę przy weryfikacji dotychczasowych ustaleń historyczno-osadniczych konkretnych ośrodków miejskich. Tym bardziej, że z uwagi na wysokie koszty i trudności organizacyjne (gęsta zabudowa), prace archeologów na obszarze mniejszych miast należą do niezwykle rzadkich.

Z taką sytuacją mamy właśnie do czynienia w odniesieniu do zespołu przedkolacyjnego w Rogoźnie, który jest przedmiotem niniejszego opracowania. Właśnie w tej miejscowości po kilkudziesięciu latach suchych nadarzyła się okazja, aby uzyskać nowe, nieznane dotąd dane z badań archeologicznych. Okazją do tego była przygotowana przez władze miasta Rogoźna inwestycja związana z wymianą, najpierw na Starym Mieście, kanalizacji sanitarnej i burzowej wzdłuż wszystkich ulic miejskich, z doprowadzeniem połączeń do poszczególnych posesji⁴.

Prowadzący nadzór archeologiczny posiadał do dyspozycji wyłącznie rów wykopany pod rurę kanalizacyjną, bez możliwości poszerzenia badań poza wytyczoną linię kanalizacji. Mimo to zebrany materiał zabytkowy, jak również analiza wytyczonych profili dały niezwykle interesujące spostrzeżenia, pozwalające na sformułowanie ogólniejszych uwag i skorygowanie pewnej części wcześniejszych ustaleń historyków i archeologów dotyczących początków miasta. Istniały jednak również znaczne ograniczenia, które dostrzegł archeolog stwierdzając: „...Pobrany materiał zabytkowy jest próbą możliwą do pozyskania z profili, a więc niewielką – reprezentacyjną i egzemplifikacyjną, lecz niespełniającą kryteriów reprezentatywności statystycznej dla materiałów wczesnośredniowiecznych” (M. Andrałojć 2006)⁵.

Mimo tych niedomogów opracowania⁶ zebrany materiał ruchomy i opisowy daje podstawę do przeanalizowania poszczególnych etapów rozwoju aglomeracji rogozińskiej w okresie od IX-X do końca XIV w. – do czego autor przystępuje ponownie po ponad dwudziestu latach (por. M. Brust 1986a, s. 1-54; 1986b, s. 13-24; 1993, s. 7-63). Dokładniejsze omówienie powyższego tematu będzie możliwe po przeprowadzeniu systematycznych badań archeologicznych w miejscach wytypowanych wspólnie z archeologiem na obszarze Starego Miasta i Wójtostwa⁷.

Omawiane w pracy etapy rozwoju aglomeracji rogozińskiej nie zostały wyjęte przypadkowo z ogólnych dziejów miasta. Wynikają one z ogólnych procesów osadniczych, chronologii materiałów archeologicznych i analizy źródeł pisanych w okresie od IX do końca XIV w. W koniecznych tylko wypadkach trzeba było wyjść poza ustaloną chronologię i skorzystać z lustracji starostwa rogozińskiego z XVI-XVIII w.

⁴ Inwestycja prowadzona w latach 2005-2006, w dużej części została sfinansowana ze specjalnych funduszy Unii Europejskiej.

⁵ Materiał przygotowany przez autora jest bez paginacji. Dla ułatwienia cytowania zawartych tam też, w części opisowej (pierwszej) nadano własną paginację, poczynając od pierwszej strony druku (łącznie 14 stron).

⁶ Autor formułując swoją wizję początków i rozwoju przestrzennego Rogoźna w świetle nadzoru archeologicznego oparł się o starszą literaturę przedmiotu oraz zupełnie pominął dostępne źródła historyczne, dlatego sporą ilość sformułowanych tez należy zakwestionować. Pewne wątpliwości budzi ustalenie przez archeologa zasięgu nowych stanowisk na Starym Mieście w Rogoźnie, a mianowicie: 7, 49, 50. Kontrowersyjny jest również rozwój przestrzenny miasta, głównie: zasięg osady podgrodowej, rola tzw. Wójtostwa w okresie przedkolacyjnym, przebieg głównych tras komunikacyjnych oraz lokalizacja gminy miejskiej „gości” (*hospitów*).

⁷ W 2007 r. przeprowadzono lustrację Starego Miasta, w trakcie której wytypowano miejsca do przebadania archeologicznego. Wnioski w tej sprawie przekazano Dyrekcji Muzeum Regionalnego i władzom Rogoźna.

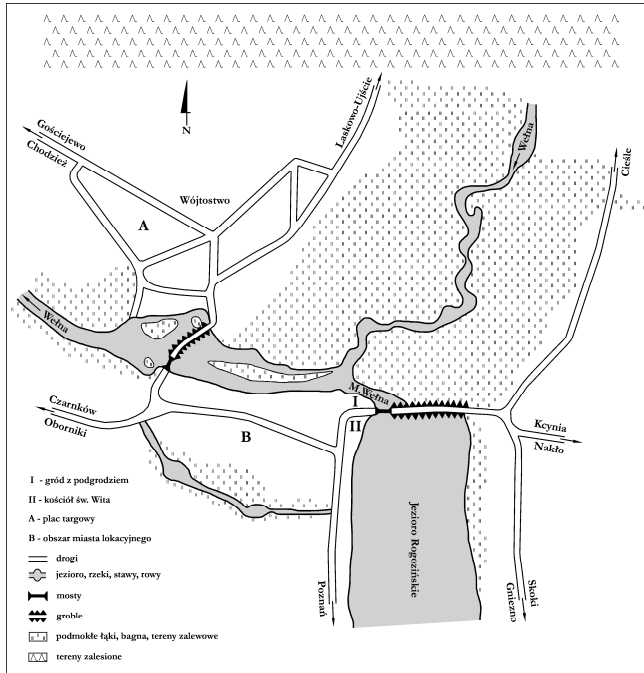
II. Osady z fazy C wczesnego średniowiecza (IX – 1 poł. X w.)

Miasto Rogoźno powstało na zachodnim brzegu Jeziora Rogozińskiego, przy ujściu Małej Welny do rzeki Welny, która tworzy jego naturalną granicę północną⁸. Geograficznie Rogoźno leży na Równinie Rogozińskiej (Wągrowieckiej), rozciągającej się szerokim pasem na południe w kierunku Studzieńca i Budziszewka, natomiast w kierunku północnym i północno-wschodnim sięgająca po linię: Wągrowiec-Budzyń-Ryczywół⁹. Urozmaicenie krajobrazowe okolic miasta i pobliskiego terenu powodują głównie pradoliny Welny, a zwłaszcza Małej Welny, płynącej w obniżonych rynnach glacialnych jezior Rogozińskiego i Budziszewskiego. Dodatkowym elementem krajobrazowym są ozy polodowcowe, występujące wzdłuż brzegów Jeziora Budziszewskiego, w pobliżu wsi Owczęglowy i w kierunku Wągrowca.

Oprócz Welny, opływającej zespół rogoziński od północy, drugą co do wielkości rzeką jest Mała Welna, która po przepłynięciu Jeziora Rogozińskiego wpływa do tej pierwszej między Wójtostwem a miejscem dawnego grodu kasztelańskiego w Rogoźnie (ryc. 1). Prawobrzeżnym dopływem Welny jest niewielka rzeczka Rudka. Tuż przy jej ujściu koło wsi Cieśle posiada 4 m szerokości i około 0,6 m głębokości. Woda w Rudce jest lekko zabarwiona, co można tłumaczyć tym, że przepływa przez tereny leśne i bagniste łąki zawierające rudę darniową (por. Galuba 1956/57, s. 8 n.). Analiza mapy gleb informuje nas o ubóstwie rolniczym omawianego terenu. Przeważają tu średnio urodzajne bielice, szczyrki naglinowe i naiłowe, różnej urodzajności mady zlokalizowane w okolicach rzek oraz słabo urodzajne gleby piaszczyste, tworzące swoistą mozaikę, utrudniającą określenie miejsc o najkorzystniejszych warunkach do uprawy. W okresie średniowiecza okolice Rogoźna były bogato zalesione, na co wskazuje mapa lasów Wielkopolski XIV w. zrekonstruowana przez Konstantego Hładyłowicza (1932, s. 69 oraz mapa zalesienia Wielkopolski). Liczne kompleksy leśne znajdujące się na północ od Welny i na wschód od Jeziora Rogozińskiego w końcu XVIII i na początku XIX w. wykazują jeszcze Mapy Perthéesa (1791) i Gillyego (1802-03). Puszcza Notecka rozciągająca się niegdyś daleko na wschód, po Janowiec, KłECKO i Pobiedziska – dziś zatrzymała się w zasadzie na rzece Welnie, między Obornikami a Rogoźnem. Lasy podchodziły w przeszłości aż pod same miasto, o czym świadczą m. in. nazwy miejscowości – np. Smolary, osada leżąca w pobliżu przeprawy przez rzekę Welnę na Wójtostwo (obecnie ul. Smolary), Międzylesie, wieś na południe od Rogoźna, niegdyś własność miasta Rogoźna oraz Tarnowo, Laskowo, Parkowo, Żołędzin (B. Podlaska 1990, ze starszej literatury nadal aktualne S. Kozierowski 1916, 1926).

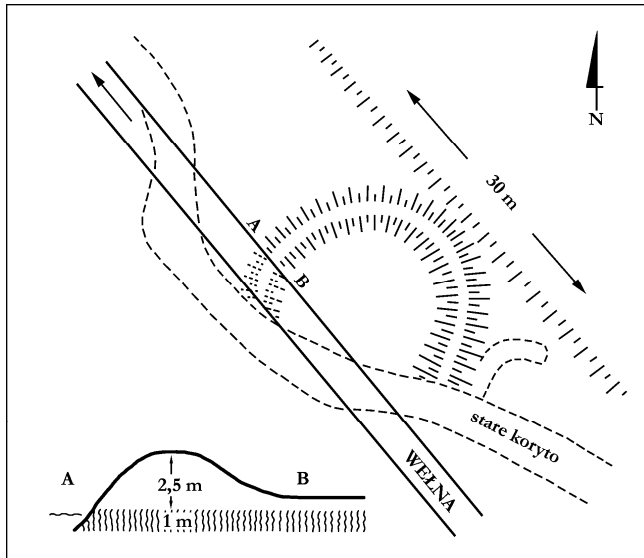
⁸ Zagadnienie fizjografii ziemi rogozińskiej omówiono na podstawie *Dzieje Rogoźna*, s. 7-13 oraz M. Brust 1984, s. 24 n.

⁹ Na temat kształtowania krajobrazu por. B. Krygowski 1958, s. 9 n., tabl. I, V i VI; 1961, s. 16, ryc. 5; J. Kondracki 2000, s. 125, ryc. 22 (Pojezierze Chodzieskie i Gnieźnieńskie). Nie bierze pod uwagę takiej formy geomorfologicznej w swoim podziale Wielkopolski T. Bartkowski, 1970, s. 268 n.

Ryc. 1. Rogoźno. Sieć dróg wczesnośredniowiecznych na tle warunków naturalnych wg M. Brust.

Ślady osadnictwa pradziejowego niemal ze wszystkich kultur archeologicznych zarejestrowano na całym obszarze aglomeracji rogozińskiej. Szczególnie dużo zebrano ich w trakcie nadzoru archeologicznego budowy kanalizacji miejskiej. Charakterystyczne, iż oprócz odkrycia nowych stanowisk (jak np. 24, 26, 36, 38, 44, 45, 50) obiekty z kultur pradziejowych znajdowały się również na wcześniej znanych stanowiskach (np. 2, 3, 4, 5, 6, 7) - co może świadczyć o ciągłości zasiedlenia wybranych miejsc od czasów pradziejowych, przez wczesne średniowiecze aż do późnego średniowiecza (M. Andrałojć 2006 – w pobliżu grodu kasztelańskiego (stan. 3) odkryto ślady kultury łużyckiej wskazujące na to, iż w tym miejscu, na niewielkim wzgórzu mógł się znajdować gród tej kultury. Por. również: S. Jasnosz 1984, s. 90 – 97; G. Wróblewska 1966, s. 59 i przypisy 10).

Ryc. 2. Schematyczny plan grodziska w Rogoźnie i przekrój przez wał wg J. Delektę oraz Z. Hilczera-Kurnatowskiej i W. Hensla.

Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Rogoźnie związane są z grodziskiem (I) wklęsłym typu nizinnego, położonym w odległości około 1 km na północny zachód od centrum Rogoźna (stan. 2), na prawym brzegu rzeki Welny, w miejscu zwanym Żydowską Górą (cmentarz żydowski w średniowieczu, SiM t. V, s. 403-404)¹⁰. Do dziś zachowało się ono w kształcie nasypu, nieco wklęsłego ku środkowi, którego część zachodnia została zniszczona przez rzekę, tworząc rodzaj podkowy. Działalność niszcząca rzeki oraz dodatkowo jej regulacja w okresie międzywojennym (1929 – 1931) spowodowały ubytek znacznej części wałów obwodowych, a tym samym zatęrzyły całkowicie pierwotnie kolisty względnie owalny kształt grodziska (ryc. 2, por. J. Delektę 1932, s. 37- 43; SiM, t. V, s. 403-404; E. Cnotliwy 1989/1990, s. 206-207 oraz ryc. 32; M. Brust 1993, s. 18-19). Obecna wysokość wału od strony północno-wschodniej wynosi 4 m i wyraźnie obniża się w kierunku rzeki, natomiast średnica grodziska w kierunku S-N wynosi około 30 m. Położenie grodziska nie zostało do końca wyjaśnione. W chwili obecnej od wschodu, północy i częściowo południa rozciągają się torfowe łąki zarosłe trzciną, natomiast od południowego zachodu opływa grodzisko rzeka Welna. Analiza obecnych warunków topograficznych pozwala przypuszczać, że woda opływała niegdyś omawiany obiekt obronny także od strony wschodniej, być może, jak przypuszcza Jacek Delektę, nurtem celowo skierowanym, tworząc fosę. Na taką ewentualność wskazuje wyraźnie widoczne zagłębienie w otaczających grodzisko łąkach oraz dość szeroki, bo liczący około 100 m w kierunku prostopadłym do rzeki teren zalewowy. Jeszcze obecnie w czasie wysokiego stanu wody w Welnie, grodzisko stanowi niedostępną wyspę¹¹. Przy takim założeniu otwarta po-

¹⁰ Autorzy niewłaściwie określili lokalizację Żydowskiej Góry, czyli miejsce wczesnośredniowiecznego grodu, łącząc je, jak można się domyślać, z nowym cmentarzem żydowskim w pobliżu stanowiska 5.

¹¹ Autopsja autora wielokrotnie w latach 60-80-tych XX wieku.

zostaje kwestia istnienia połączenia grodu z brzegiem (pomost). Eugeniusz Cnotliwy umieszcza groblę prowadzącą z kierunku pół uprawnych w stronę północno-wschodnich wałów grodowych, prostopadłe do rzeki (1989/90, ryc. 32)¹².

W warstwie górnej grodziska znaleziono liczne zabytki datowane na pełne średniowiecze i czasy nowożytny. Natomiast niżej, w warstwie nienaruszonej odkryto belki i kłody dębowe, pochodzące najprawdopodobniej z umocnień grodziska a także z konstrukcji na jego powierzchni (palisada?), następnie ułamki naczyń ręcznej roboty, nożyk żelazny i przęślik gliniany¹³. Materiał znaleziony w grodzisku, datowany na VIII-IX/X w. wskazuje, że osada obronna w Rogoźnie (I) powstała najpóźniej około początków X w. (faza C), najprawdopodobniej w drugiej połowie IX w. (J. Delekt 1932, s. 41; SiM t. V, s. 404)¹⁴. Nie jest jednak wykluczone, że szczegółowe badania obiektu pozwolą na dalsze uściślenie jego chronologii¹⁵. Na północny wschód od grodziska, tuż przy nim, odkryte zostały ślady osady otwartej (stan. 2a) zapewne związane z grodem (podgrodzie?), datowanej na podstawie ceramiki na fazę C (IX do poł. X w.) oraz około 500 m na południowy wschód od ośrodka obronnego (stan. 5), w pobliżu nowego cmentarza żydowskiego stanowisko nieokreślone o tej samej chronologii. Znaleziony tam materiał, a zwłaszcza węgle drzewne i kawałki żużla żelaznego dowodzą, że była to osada produkcyjna. Obie pochodziły z tego samego okresu co gród¹⁶.

W oparciu o znany wcześniej materiał archeologiczny oraz zebrany w trakcie wspomnianego nadzoru można stwierdzić, że w strefie wpływów (zależności ?) omawianego ośrodka obronnego znajdowały się kolejne osady usytuowane od niego w promieniu około 5 km po obu stronach rzeki Welny i Jeziora Rogozińskiego (ryc. 3). Ślady produkcji żelaza odkryto na wielopokoleniowej osadzie we wschodniej części Wójtostwa (stan. 4), na prawym brzegu rzeki Welny (G. Wróblewska 1966, s. 60). Kolejne odkryto po lewej stronie Małej Welny oraz Welny, głównie na nowo wytyczonym stanowisku nr 50. Zlokalizowano tam trzy osady, jeden punkt osadniczy oraz dwie bliżej nieokreślone konstrukcje drewniane (chaty?). W osadzie na północnym brzegu Jeziora Rogozińskiego (stan. 48), na prawym brzegu Małej Welny, tuż przy przeprawie (grobla) udokumentowano warstwę, zawierającą ceramikę i kości zwierzęce. Z tego samego okresu pochodzi również punkt osadniczy na wschodnim brzegu jeziora (stan. 44, por. M. Androłójc 2006, profile – XI, VII, XXIII, XXXIII oraz passim). Oprócz wspomnianego zespołu osadniczego powstałego wokół grodu w Rogoźnie, kolejne osady odkryto w promieniu 4 do 7 km od tego obiektu obronnego. W miejscowości Międzyzlesie, na południe od Rogoźna, na północnym stoku

¹² Odchodząca od stałego gruntu grobla zbudowana jest z kamieni polnych, gruzu, cegieł oraz pozostałości po rozgrabionych grobach żydowskich – może więc pochodzić z czasów znacznie późniejszych (średniowiecznych lub nowożytnych).

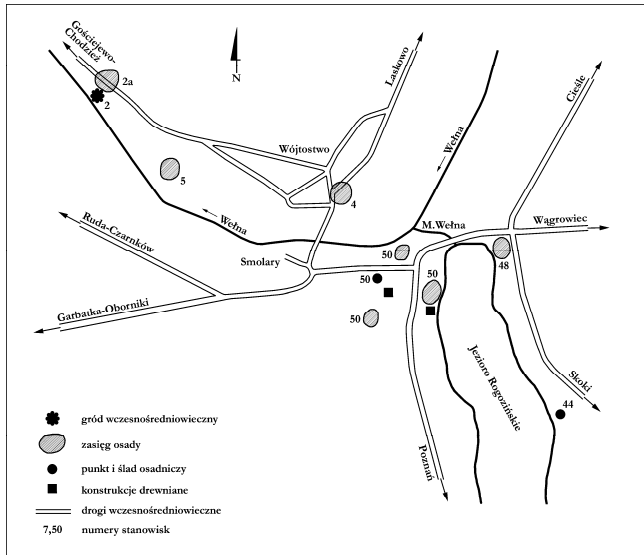
¹³ W. Hensel (1948, s. 198 n.) zalicza gród rogoziński, obok grodów m. in. w Ostrowie Lednickim, Nojewie i Fordomie do tych, które były otoczone palisadą i posiadały wały umocnione kamieniami, co by mogło tłumaczyć odkryte przez J. Delektę belki i kłody dębowe na grodzisku w Rogoźnie.

¹⁴ Por. także Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1990, s. 139, gdzie zwrócono uwagę na dwie fazy budowy wału oraz ślady fosy. Można także sądzić, że autorki opowiadają się za pierwotnie kolistym kształtem grodziska.

¹⁵ Nie jest jednak całkowicie wykluczone, że obiekt obronny w Rogoźnie mógł przekroczyć próg połowy X w. zanim został ostatecznie porzucony i po pewnej przerwie ponownie wzięty w użytkowanie w fazie E, por. G. Wróblewska 1966, s. 61. Trzeba jednak podkreślić, że autorka na poparcie swej tezy nie posiada żadnych dowodów archeologicznych.

¹⁶ SiM, t. V, s. 404-405; S. Janosz 1984, s. 92 i 96 rozpoznał na stan. 5 osadę z okresu wpływów rzymskich oraz dwie osady wczesnośredniowieczne datowane na fazę B/C i D oraz średniowiecze. G. Wróblewska 1966, s. 60 domyśla się na stan. 2a istnienia podgrodzia względnie osady otwartej związanej z grodem. Por. również M. Brust 1993, s. 19.

terasy Jeziora Rogozińskiego, około 50 m na południe od brzegu jeziora odkryto w 1928 r. niewielką osadę datowaną na fazę C (Międzyzlesie stan. 2). W odległości około 100 m na zachód od stanowiska nr 2 zlokalizowano w tej miejscowości następną osadę (stan. 2a), której chronologia została określona w szerokim przedziale od IX do XIII w. (fazy C/D-E). Był to zapewne dalszy ciąg stanowiska nr 2. Obok licznych ułamków ceramiki i kawałków węgla drzewnego znaleziono bryły żużla żelaznego, co dowodzi, iż odbywał się tutaj wytop żelaza, a odkryta osada miała charakter produkcyjny. Chronologia huty świadczy, że produkcja odbywała się tutaj przez dłuższy okres czasu (S. Jasnosz 1984, s. 116-117). Kolejną osadę datowaną na fazę B/C zlokalizowano w Owczegłowach (stan. 6), na prawym brzegu Jeziora Rogozińskiego, w pobliżu strumyka na granicy Rogoźna (SiM, t. IV, s. 331-332; S. Jasnosz 1984, s. 58). Jej odległość od grodu w prostej linii wynosi 4 km. Dalej na południe, aż do osadnictwa nadwarciańskiego, powiązanego z grodami w Obornikach i Radzimiru znajdowała się w tym okresie pustka osadnicza. Podobnie było także w kierunku północnym i zachodnim. Jedynie na wschód znajdował się przed X w. niewielki zespół osadniczy wokół grodu w Przysiece, położonej w odległości powyżej 10 km od Rogoźna.

Ryc. 3. Osadnictwo z fazy C wczesnego średniowiecza (IX w. do 1 poł. X w.) wg G. Wróblewskiej i M. Brusta.

Niewiele można powiedzieć na temat połączeń drogowych w okolicach Rogoźna. Jest raczej pewne, iż funkcjonowała wówczas rzadka sieć dróg lokalnych, łączących gród nad Wełną z osadami w: Gościejewie, Rudzie, Owczegłowach i Międzyzlesiu. Biegły one z południa na północ, wzdłuż obu brzegów Jeziora Rogozińskiego, eliminując tym samym konieczność przebijania się przez okoliczne lasy. Z innych dróg istniał zapewne szlak wiodący od grodu na północ, w kierunku Laskowa i dalej do Ujścia oraz drugi na wschód, w stronę Przysieki, który mógł przebiegać przez Owczegłowy, Sierniki, Grzybowo (por. mapy Perthéesa i Gillyego). Prawdopodobnie już w IX w. Wielkopolskę z Kołobrzegiem

łączył tzw. szlak solny, wiodący z Poznania przez Oborniki, Rogoźno, Ujście, wzdłuż Pilawy do Barwic, następnie doliną Parsęty do Białogardu (W. Szymański 1958, s. 71 n.; S. Weymann 1953, s. 215 oraz mapa dróg wielkopolskich). Szlak ten z Poznania kierował się wzdłuż lewego brzegu Warty do Radzimia i dalej przebiegał dwoma wariantami. Jedna droga, wykorzystując szlak gnieźnieński kierowała się przez Gołaszyn do Obornik, gdzie przekraczała Wartę obok tamtejszego grodu i dalej przez Rożnowo-Mokrz do Rogoźna. Drugi szlak, po przekroczeniu Warty w Radzimirze prowadził do Międzyzlesia i później znanym wariantem drogi przez Laskowo do Ujścia i Kołobrzegu.

W świetle tego co dotychczas powiedziano, kształtuje się dość wyraźny obraz grodu rogozińskiego jako centrum osadniczego, obejmującego łącznie z terenami niezasiedlonymi obszar o powierzchni około 20-25 km², wyraźnie wyodrębniający się w terenie poprzez bieg rzeki Wełny, Małej Wełny i Jezioro Rogozińskie. Wybitnie obronne położenie obiektu w powiązaniu z dobrym ufortyfikowaniem (wał, fosa, palisada ?) świadczyć może także o militarnym charakterze omawianego zespołu. Biorąc pod uwagę jego lokalizację na krawędzi osadnictwa ziemi gnieźnieńskiej, przy szlaku tranzytowym na Pomorze, wydaje się wysoce prawdopodobne, iż pełnił on funkcję obrony przeprawy przez Wełnę oraz bronił przed atakami od strony północno-zachodniej. Można więc przyjąć hipotetycznie, że około pierwszej połowy X w. gród w Rogoźnie wespół z grodami w Łeknie, Przysiece, Laskownicy, Smuszewie i Rąbczynie tworzył najdalej w stronę Noteci wysunięty pas grodów obronnych, tworzący jednocześnie zewnętrzny system obronny ośrodka przedpaństwowego w Gnieźnie (E. Cnotliwy 1989/90, ryc. 1).

III. Zespół rogoziński w drugiej połowie X w. do połowy XII w.

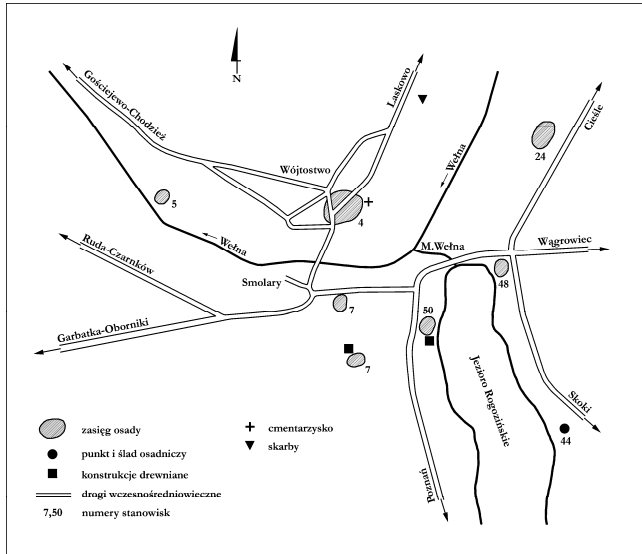
Gród w Rogoźnie nie przekroczył bariery połowy X w. i upadł w okresie kształtowania się państwa ponadplemiennego. Nie jest jednak całkowicie wykluczone, iż zanim upadł mógł odegrać jakąś rolę w procesie tworzenia się organizmu państwowego. Problem ten wymaga jednak dalszych analiz historycznych i archeologicznych.

Zanik grodów (porzucenie, zniszczenie) okresu poprzedniego następował do końca X w., natomiast początek nowego procesu (państwowego) widoczny jest w materiale grodowym pochodzącym z okresu poprzedniego. Są to najczęściej ślady pożarów, dowodzące licznych walk wewnątrz- i międzyplemiennych (Z. Hilczerówna 1965, s. 75). W tym też okresie rozpoczyna się stopniowe przenoszenie osiedli na tereny wysoczyznowe. Jest to jednak proces powolny, pełniej uchwytany w następnych wiekach (S. Kurnatowski 1963, s. 192 n). Z powodów podanych wyżej niewiele wiadomo o grodach z XI i XII w. Badania archeologiczne skoncentrowały się dotąd zwłaszcza wokół grodów państwowych, jak Gniezno, Poznań, Wrocław, pomijały natomiast grody mniej znane, o charakterze lokalnym.

Nic nie wspominają materiały archeologiczne o przyczynach zaniku grodu plemiennego w Rogoźnie /I/. Nie było to jednak z pewnością spalanie czy zniszczenie w wyniku działań wojennych, gdyż we fragmentach wału odkrytych przez Jacka Delektę brakuje charakterystycznych śladów pożaru. W związku z przesunięciem w tym okresie wielkopolskiej sieci grodowej w kierunku wschodnim i południowym (na temat przesunięć sieci grodowej zob. Z. Kurnatowska 1991, s.15), szereg grodów okresu poprzedniego, w tym

rogoziński, jako zbędne zostały po prostu porzucone. Załamaniu uległo wówczas także okresowo osadnictwo otwarte otaczające wspomniany gród w Rogoźnie.

Ryc. 4. Zespół rogoziński od drugiej połowy X w. do XII w. wg G. Wróblewskiej i M. Brusta.

Dość fragmentaryczny materiał archeologiczny wskazuje na wyraźną przerwę osadniczą (grodową) między drugą połową X w. a wiekiem XII, kiedy zdaniem Grażyny Wróblewskiej dawny gród plemienny został ponownie wzięty w użytkowanie (G. Wróblewska 1966, s. 59-60)¹⁷. Można natomiast przyjąć, że dawny gród plemienny broniący dotąd drogi z południa na Pomorze, biegnącej w jego pobliżu, wobec wyraźnego przesunięcia szlaków komunikacyjnych w stronę nowego grodu (na wschód) powoli tracił znaczenie i w końcu został opuszczony. Wraz z nim dotychczasowi mieszkańcy opuścili również osadę przygodową (stan. 2a), która została ponownie zasiedlona dopiero w pełnym średniowieczu. Analizując mapę zasiedlenia w omawianym okresie (ryc. 4) można zauważyć, że likwidacji uległa osada zlokalizowana w pobliżu drogi do Ciesiel (stan. 24). Nadal funkcjonowała natomiast osada u wschodniego krańca grobli Małej Wełny (stan. 48) oraz stanowisko osadnicze na wschodnim brzegu Jeziora Rogozińskiego (stan. 44). Zmiany zaszły głównie na lewym brzegu Wełny, w miejscu późniejszego miasta i osady podgrodowej. Zmalała ilość udokumentowanych osad na stanowisku nr 50, wzrosło zaś zasiedlenie terenów przyszłego miasta (stan. 7), głównie na obecnym Placu Powstańców Wlkp. oraz ulicach: Piekarskiej, Rzeźnickiej i Kościelnej. Można przypuszczać, że swoje siedziby założyła tutaj część ludności, która przeniosła się z okolic porzuconego grodu. Stanowiska osadnicze zlokalizowane zostały w pobliżu drogi poznańskiej, prowadzącej z poł-

¹⁷ Autorka powołuje się na niepublikowane materiały znajdujące się rzekomo w teczce Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, których nie udało się odnaleźć. Tak więc teza o wzięciu starego grodu w ponowne użytkowanie pozostaje tylko hipotezą, wymagającą potwierdzenia w trakcie systematycznych badań tego obiektu obronnego.

dnia na Wójtostwo i dalej do Laskowa. Po prawej stronie Welny w dalszym ciągu funkcjonowała osada na stanowisku nr 5, która, jak można sądzić na podstawie zebranego materiału, zachowała nadal swój charakter produkcyjny, związany z wytopem żelaza z rudy darniowej. Centralne miejsce zajmowała wówczas najprawdopodobniej osada zlokalizowana po obu stronach drogi do Laskowa, która w tym okresie była główną arterią komunikacyjną z południa na północ (stan. 4), łącząca osiedla po obu stronach rzeki Welny. Odkryto tam w 1903 r. osadę i cmentarzysko datowane na fazę D lub D/E, natomiast dalsze stanowiska archeologiczne w tym rejonie zostały bezpowrotnie zniszczone przez trwałą zabudowę Wójtostwa oraz wywóz żwiru (wraz z zabytkami) ze znajdującej się w pobliżu osady od XIX w. znacznych rozmiarów piąsnicy. Jest jednak pewne, że osada w tym miejscu (stan. 4) rozbudowała się w tym okresie przestrzennie i demograficznie, dzięki przeniesieniu się większej ilości mieszkańców z okolic grodu (stan. 2a) i samego grodu (stan. 2). Poza produkcją metalurgiczną i rolnictwem, mieszkańcy zajmowali się przypuszczalnie również handlem, na specjalnie wydzielonym trójkątnym placu zlokalizowanym na zachód od osady (G. Wróblewska 1966, s. 62-62). Na rangę wspomnianej drogi oraz charakter osady wskazuje bogaty skarb srebrnych monet i ozdób, odkryty w 2009 r. w pobliżu zabudowań i dawnej żwirowni, położonych po prawej stronie drogi do Laskowa¹⁸. W znalezisku znalazło się 108 fragmentów dirhemów arabskich i 20 fragmentów srebrnej biżuterii. Chronologię znaleziska określono na IX i X w., z czego najstarsza moneta pochodziła z początków IX w., a najmłodsza z pierwszej połowy X w. Z tego wynika więc, że zakopania skarbu dokonano około końca X lub początków XI w. Interesujące jest to, że wszystkie monety i ozdoby zostały pocięte na małe kawałki. Były to zapewne tzw. siekańce, tj. ułamki obiegowych aktualnie monet (na ten temat obszernie Z. Żabiński 1981, s. 27 n., 33). Sugestie badaczy, jakoby skarb mógł należeć do wikingów, którzy przebywali jako najemnicy na tych ziemiach, a chowanie majątku w ziemi miało mieć charakter rytualny są zgoła chybione (por. E. Podolska 2009, s. 6). Wiadomo bowiem, że od IX w. rozpoczyna się znaczny napływ na ziemie polskie monet ze Wschodu, głównie bizantyjskich i arabskich, i trwa do końca X w., kiedy zaczynają być wypierane przez monety zachodnioeuropejskie (R. Kiersnowski 1960, s. 152; S. Suchodolski 1975, s. 161).

Nasuwa się pytanie, czy wobec likwidacji grodu plemiennego (I) powstał jakiś inny punkt obronny. Zaprzeczają temu znane materiały archeologiczne. Nie jest jednak wykluczone, że przy strategicznych punktach zespołu rogozińskiego, jakimi były przeprawy przez Małą Welnę, a szczególnie przez Welnę wzdłuż drogi do Ujścia, mogły powstać książęce punkty o charakterze obronnym lub raczej fiskalnym. Okolice te mogły znaleźć się pod jurysdykcją jednego z większych grodów kasztelańskich, powoływanych do życia począwszy od księcia Bolesława Chrobrego (np. Poznań, Gniezno lub Ostrów Lednicki; Z. Kurnatowska 1984, ryc. 3).

¹⁸ Na ślady skarbu natrafił mieszkaniec Rogoźna, Mariusz Mathias, pasjonat dziejów miasta i okolic, który o tym fakcie powiadomił małżeństwo archeologów z Poznania – Małgorzatę i Mirosława Andrajojc. Jak się okazało, skarb został już naruszony na skutek orki i rozrzucony na znacznej przestrzeni. Badania prowadzone były w obrębie 15 na 10 metrów, w rezultacie czego udało się zebrać prawie 130 fragmentów monet arabskich i ozdób srebrnych. Skarb jest w trakcie konserwacji i opracowania w Instytucie Orientalistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, dlatego podajemy wstępne informacje, pochodzące z prasy regionalnej: E. Podolska 2009, s. 6; E. Oziębłowska 2009, s. 9. Podane w artykułach informacje zostały potwierdzone przez pracowników Muzeum Regionalnego w Rogoźnie, gdzie ma zostać zdeponowany skarb za zgodą konserwatora zabytków.

IV. W okresie drugiej połowy XII w. do początków XIII w.

Kolejny etap rozwoju aglomeracji rogozińskiej związany był z powstaniem nowego grodu (II) książęcego na północno-wschodnim skraju obecnego miasta, na niewielkim wzniesieniu otoczonym od wschodu Jeziorem Rogozińskim, od północy Małą Wełną i od północnego zachodu rzeką Wełną (stan. 3; W. Kowalenko 1938, s. 289; SiM, t. V, s. 402; SSS, t. IV, cz. 2, s. 524 i ryc. 270; G. Wróblewska 1966, s. 62). Do dziś nie przetrwały żadne czytelne ślady po obiekcie, zaś szczególnym utrudnieniem dla dalszych badań jest całkowita zabudowa jego lokalizacji. Nie prowadzono tutaj systematycznych badań wykopaliskowych¹⁹. Zapewne w pobliżu dawnego grodu przeprowadzono wykopy pod rurę kanalizacyjną, jednak poważne wątpliwości nasuwają się przy próbie odpowiedzi na pytanie, czy wykop ten przebiegał przez teren grodu, jego skrajem, czy też poza jego granicami²⁰. Wynika to z faktu, że oprócz fragmentów ceramiki datowanej na XIII w., nie natrafiono na żadne ślady obwarowań (fosa, palisada, wał), o których jest jeszcze mowa w XVI-wiecznej lustracji starostwa rogozińskiego (Lustracja województw wielkopolskich 1961, s. 47-48; por. również J. Pietrzak 2003, s. 128-129).

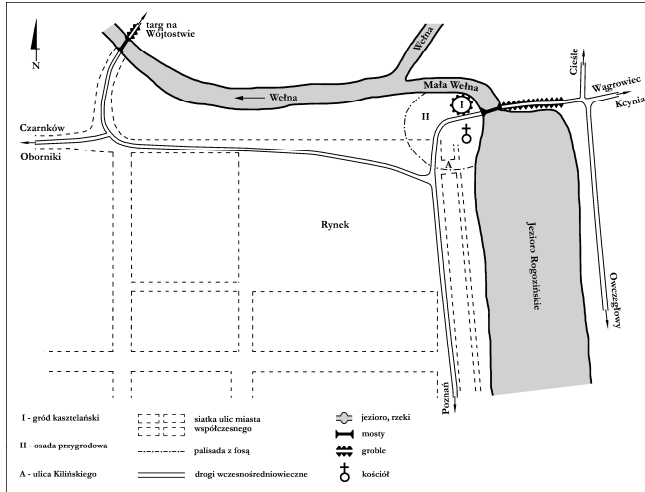
Tuż przy grodzie rozlokowało się podgrodzie (osada podgrodzowa), zajmujące niewielkie wywyższenie terenowe, sięgające na południu do obecnej ulicy Kilińskiego, a od zachodu do granicy budynków nr 12 i 13 na Rynku (obecnie Plac Powstańców Wielkopolskich). Było one otoczone od południa i zachodu fosą i palisadą, od wschodu jeziorem, od północy rzeką i wraz z oddzielnie obwarowanym grodem (fosa, palisada) tworzyło dobrze umocnioną i chronioną wyspę (ryc. 5; Dzieje Rogoźna 1993, s. 25). Istnienie podgrodzia pośrednio potwierdza lustracja starostwa rogozińskiego z 1565 r., gdzie czytamy m. in.: „Na przygródki między rzeką, cmyntarzem, ku jezioru jest tam stary i zły [dwór], w którym się mieszkać nie godzi...” (Lustracja województw 1961, s. 48). Na podgrodziu znajdował się również najstarszy kościół rogoziński (drewniany), który według Józefa Nowackiego powstał prawdopodobnie w X-XI w., na co ma wskazywać charakterystyczne wezwanie św. Wita²¹. Przy takim założeniu kościół istniałby znacznie wcześniej od zespołu obronnego. Brak jednakże potwierdzenia przez archeologów i historyków osadnictwa tak wczesnej metryki kościoła, natomiast pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi dopiero

¹⁹ W trakcie badań weryfikacyjnych prowadzonych w latach 80-tych zdołano natrafić na wątle ślady osadnictwa ze schyłku wczesnego średniowiecza, z faz E/F-F, nie natrafiając na żadne pozostałości umocnień obronnych, por. E. Cnotliwy 1989/90, s. 327. Według przypuszczeń S. Jasnosza, z terenu nowego grodu (stan. 3) pochodzi m. in. obosieczny miecz żelazny z umieszczonym na głowni napisem INIOINI (In Nomine Jesu Omnipotentis In Nomine Jesu); E. Wielgosz-Skorupka 2005, s. 348 i tabl. XVI.

²⁰ Wykopy prowadzono w północnej pierzei ul. Kościelnej, naprzeciw kościoła św. Wita, w odległości 1 m od muru posesji (chodnik). W wyrysowanym profilu XXXIX na odcinku 4,5 m wydobyto około 30 fragmentów ceramiki datowanej na XIII w. oraz 6 fragmentów kości zwierzęcych. Jest to stanowczo zbyt mało, aby wyciągnąć tak daleko idące wnioski dotyczące położenia i chronologii grodu. Trzeba podkreślić, że autor po pewnym czasie zmienił chronologię materiału zabytkowego z XIII na 2 poł. XII – 1 poł. XIII w.; w ten sam sposób określił początek grodu. Nie do przyjęcia jest również stwierdzenie autora, iż gród powstał przy funkcjonującej od dawna osadzie, której w rzeczywistości jeszcze w tym czasie nie było, natomiast rozproszone i rzadkie osadnictwo na tym terenie trudno nazwać osadą podgrodzową, por. M. Andrałojć 2006, s. 10-11 oraz profil XXXIX; 2007 Informator do wystawy otwartej 23 lutego 2007 r. w Muzeum Regionalnym w Rogoźnie.

²¹ Por. J. Nowacki 1964, s. 321, przypisuje fundację kościoła Dąbrówce, żonie księcia Mieszka I. Podobnie M. Andrałojć 2006, s. 10.

z 1256 r., tzn. sprzed lokacji miasta²². Bardziej prawdopodobne jest to, że kościół parafialny pod wezwaniem św. Wita powstał od razu na podgrodziu grodu kasztelańskiego, zapewne wkrótce po wznieśnięciu nowego ośrodka obronnego i wzroście w tym czasie kultu św. Wita (por. J. Soszyński 1984, s.466 i Aneks)²³.

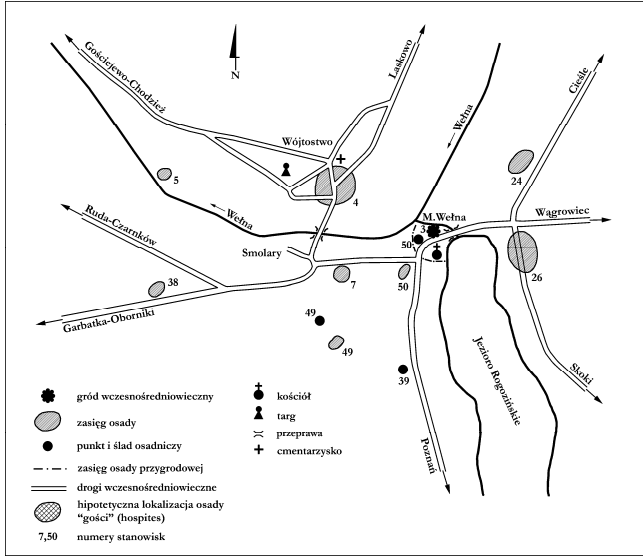

Ryc. 5. Ośrodek przedlokacyjny Rogoźna wg M. Brust.

Początek grodu w Rogoźnie określony jest w dość szerokim przedziale chronologicznym, tj. na XII-XIII w. (tak np. Z. Kurantowska 1993, s. 23 i ryc.1). Biorąc jednak pod uwagę metrykę kościoła, targu i osad podporządkowanych grodowi rogozińskiemu (ryc. 6) przyjmujemy powstanie tego ośrodka obronnego w okresie od połowy do końca XII w. (za taką metryką grodu w Rogoźnie opowiadają się m. in.: K. Buczek 1962, przypis 74; T. Lalik 1962, s. 11, ryc. 1; B. Rogalski 1988, ryc. 42).

²² KDW I nr 344. Był wówczas we władaniu joannitów poznańskich, którzy otrzymali go (wraz z dobrami książęcymi) zapewne w początkach XIII w., tzn. w okresie umacniania się ośrodka grodowo-kasztelańskiego i osadniczego w Rogoźnie.

²³ W X-XI w. kościoły pw św. Wita powstawały przy ważnych ośrodkach stołecznych, jak choćby Gniezno (X w.), Kruszwica (poł. X w.), Michałowo (XI w.), Sierpc (XI w.). Gród rogoziński powstał wraz z osadą grodową przed końcem XII w. Autor myli gród książęcy z plemiennym, w rezultacie czego błędnie określa jego chronologię (którego?) na X-XI w.

Ryc. 6. Rogoźno w okresie od drugiej połowy XII w. do początków XIII w. wg G. Wróblewskiej i M. Brusta.

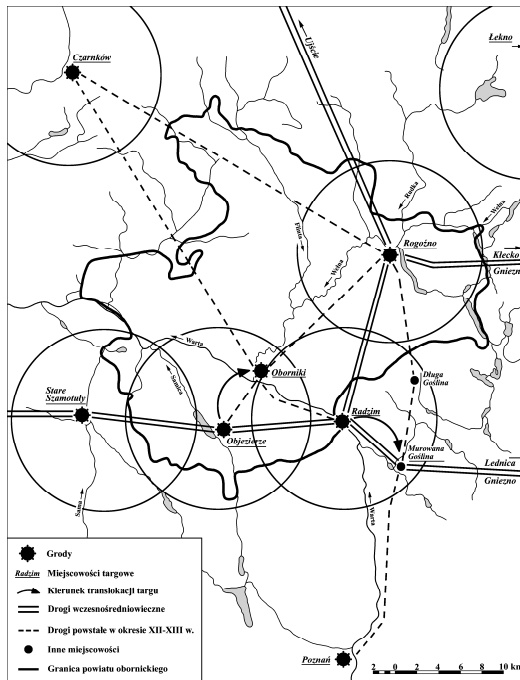
Odtworzenie przebiegu obwarowań ośrodka grodowego w Rogoźnie w całości jest niemożliwe bez przeprowadzenia szerokich badań archeologicznych (ryc. 5). Znane są jedynie dwa odcinki kiludziesięciometrowe, które udało się dotąd zlokalizować. Pierwszy, odkopany w trakcie budowy kanalizacji sanitarnej, zarejestrowano na długości około 15 m. Początkowo biegł na odcinku około 10 m w kierunku południowym od obecnego budynku przy Placu Powstańców Wielkopolskich 12, następnie zmieniał kierunek na SE, zbliżając się w stronę wylotu obecnej ulicy Kilińskiego. Składał się z palisady i fosy – położonych po stronie wschodniej, czyli od ośrodka obronnego (!) (por. M. Androłojć 2006, s. 11 oraz profile XXX i XXXI)²⁴. Podobny pas umocnień odkryto w 1981 r. w trakcie głębokich wykopów prowadzonych w rejonie Stargo Miasta. Odsłonięto wówczas w południowej pierzei ulicy Kilińskiego, na przestrzeni około 40 m (od posesji nr 4), pas jednolitej konstrukcji drewnianej, ciągnącej się wzdłuż południowego krawężnika (i być może pod chodnikiem) o szerokości 60 cm i głębokości 70 cm. Składał się z wkopanych potrójnych belek, tworzących odcinki (skrzynie) wypełnione cieńszymi, łupanymi belkami, układanymi krzyżowo na siebie i uzupełnianymi gałęziami. W rejonie Placu konstrukcja ta zataczała wyraźne zakole w kierunku północno-zachodnim, w stronę omówionego wcześniej pasa umocnień. Ze względu na stosunkowo wąski wykop, nie zauważono śladów po istniejącej zapewne w miejscu chodnika fosy (por. M. Brust 1986a, s. 11, przypis 51)²⁵. Od strony ulicy Kilińskiego umocnienia te na pewno kierowały się na wschód,

²⁴ Autor niesłusznie łączy ten odcinek umocnień z osadą „gości”, która nie mogła funkcjonować po tej stronie Wębny. Był to raczej wlot drogi tranzytowej z południa, na co może wskazywać odkryty budynek drewniany usytuowany równoległe do umocnień, który mógł wchodzić w skład istniejącego w tym miejscu punktu kontrolnego przy wjeździe na podgrodzie.

²⁵ Na prośbę autora dalsze prace na ul. Kilińskiego i Placu Powstańców Wielkopolskich wstrzymano na kilka dni oraz powiadomiono placówkę archeologiczną w Pile oraz Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Mimo ogromnej wagi odkrycia wymienione instytucje nie wysłały do Rogoźna swoich przedstawicieli. Wkrótce prace drogowe zostały wznowione, natomiast obiekt archeologiczny uległ całkowitemu zniszczeniu.

dochodząc do jeziora w pobliżu kościoła, natomiast z Placu Powstańców Wielkopolskich zmierzały na północ, zbliżając się do rzeki Welny w pewnej odległości od grodu.

Gród rogoziński został z pewnością czołem (ośrodek) opola, o którym jednak nic nie wiadomo ze źródeł pisanych. Nieco później, może w początkach XIII w. został przekształcony w centrum kasztelanii terytorialnej (S. Arnold 1968, s.263-264; por. również Dzieje Rogoźna 1993, s. 20 n.; M. Brust 1986b, s. 14 n.; tenże 2005, s. 412 n., gdzie omówiono zasięg kasztelanii rogozińskiej). Pierwsza wzmianka o kasztelanie Gniewomirze z rycerskiego rodu Samsonów-Watów pochodzi z 1248 r. a następne, z pewnymi przerwami, aż do 1787 r. (Urzednicy wielkopolscy 1985, *passim*; Urzednicy wielkopolscy 1987, *passim*). Związek z rogozińskim zespołem osadniczym posiadały liczne osady po obu stronach rzeki Welny i Jeziora Rogozińskiego. Po prawej stronie rzeki nadal funkcjonowała osada produkcyjna na stanowisku nr 5 oraz rozwinięta terytorialnie osada na Wójtostwie (stan. 4), przy której na niewielkim placu powstał w końcu XII w. targ, obsługujący lokalne osadnictwo w promieniu około 10 km (ryc. 7; T. Lalik 1962, mapa targów w Polsce w XII w.). Nowe osady zarejestrowano przy drodze do Ciesiel (stan. 39) oraz dużą osadę przy drodze do Skoków (stan. 26). Liczne znaleziska odkryto również na obszarze osady podgrodowej (stan. 50), terenie późniejszego miasta (stan. 7) i na przyszłych przedmieściach (stan. 49). Te ostatnie dowodzą, że w pobliżu grodu osiedlało się coraz więcej osadników przybyłych spoza aglomeracji rogozińskiej. Było to jednak w dalszym ciągu osadnictwo chaotyczne i rozproszone na całej powierzchni Rogoźna i okolicy. Powstały wówczas osady służebne podległe kasztelanii: Ciesle nad Welną, Smolary w pobliżu Wójtostwa i Ruda także nad tą rzeką, w odległości 2,5 km od nowego grodu.

Ryc. 7. Rekonstrukcja sieci targów na tle dróg w XII-XIII w. wg M. Brusta.

Ważną rolę w rozwoju gospodarczym i osadniczym zespołu rogozińskiego pełniła w dalszym ciągu sieć drożna, mająca w większości charakter lokalny (ryc. 1 i 5) i nawiązująca do szlaków komunikacyjnych okresu poprzedniego. Stanowiła ona integralną część systemu drożnego Wielkopolski. Większość szlaków tranzytowych odwoływała się do lokalnego układu drożnego, który genetycznie uważa się za pierwotny i funkcjonalnie związany z kształtowaniem miejscowego osadnictwa (S. Weymann 1953, s. 383; W. Szymański 1958, s. 70). Drogi wchodzące do Rogoźna od południa, a więc z Poznania przez Radzim oraz późniejszym wariantem przez Owińska i Murowaną Goślinę, a także z Gniezna przez KłECKO i Budziszewko zbiegały się w Studzieńcu, skąd dzisiejszym szlakiem przez Międzylesie biegnęły na północ, wzdłuż zachodniego brzegu Jeziora Rogozińskiego. W kierunku północnym wychodziły z Rogoźna trzy drogi. Najstarsza, po przekroczeniu Welny na wysokości Wójtostwa prowadziła przez nieistniejącą osadę Olszyna (*Olseva*), następnie Laskowo, Budzyń w kierunku Ujścia. Nowszy wariant tego szlaku przebiegał obok nowego grodu w Rogoźnie, następnie groblą przez jezioro prowadził lewym brzegiem Welny aż do przeprawy w Cieślach, skąd przez Potulice i Żelice kierował się na północ. Trzecia z północnych dróg prowadziła do Rudy, gdzie po przebyciu Welny biegła przez Gościejewo i Ryczywół do Czarnkowa. Droga na wschód, do Kcyni na Pałukach, wykorzystywała znane już wyjście groblą koło grodu, skąd kierowała się przez Prusce do Wągrowca. Pewną rolę w komunikacji mogła odgrywać także sieć dróg wodnych zbiegających się w Rogoźnie. Dotyczy to Welny i Małej Welny, połączonej systemem jezior leżących w okolicach Budziszewka, Skoków i Murowanej Gośliny²⁶. W dalszym ciągu ważną rolę musiały odgrywać obie przeprawy przez Welnę i Małą Welnę, gwarantujące bezpieczną komunikację w kierunku ważnych punktów osadniczych na północ i wschód. Sądzić należy, że oba te urządzenia komunikacyjne były podporządkowane kasztelanowi rogozińskiemu. Na koniec kilka uwag na temat przebiegu wspomnianych dróg na obszarze przyszłego miasta. Szlak poznański (ul. Wielka Poznańska) wchodził do Rogoźna najkrótszą drogą na północ i krzyżował się na terenie obecnego Placu Powstańców Wielkopolskich ze szlakiem zachodnim, kierującym się do przeprawy na Wójtostwie. W miejscu zetknięcia się obu dróg (przyszłych ulic) i trzeciej północnej, wytworzył się w tym okresie niewielki placyk, mający charakter wyłącznie komunikacyjny. Nie jest pewny przebieg drogi w stronę przeprawy przez Małą Welnę. Z braku obecnej ulicy Kilińskiego, gdzie przebiegała linia umocnień, szlak ten ze wspomnianego placu odbiegał na północ do cytowanego wcześniej przejścia w palisadzie, obok odkrytego budynku drewnianego, następnie wzdłuż nieistniejącej drogi w narożniku obecnego rynku skręcał na wschód i poniżej południowych obwarowań grodu kierował się w stronę przeprawy. Było to najkrótsze przejście w stronę Wągrowca i Ciesiel (zob. ryc. 1 i 5). Jego nikłe fragmenty można dostrzec na planie Rogoźna z końca XVIII w., na planie według Knueppelna z 1816 r. oraz na zdjęciach lotniczych i satelitarnych (G. Wróblewska 1966, s. 67 i zał. Plan miasta z końca XVIII w.; Dzieje Rogoźna 1993, s. 108, ryc. 8; M. Brust 2005, s. 459, przypis 442)²⁷.

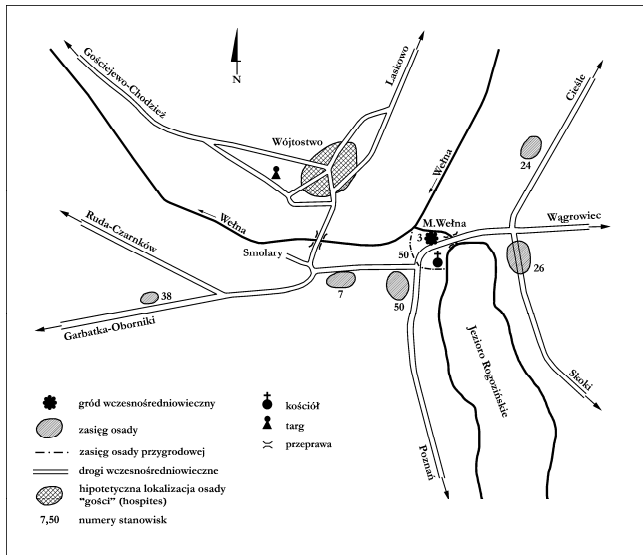
²⁶ Zagadnienia komunikacji wodnej na terenie Wielkopolski w okresie wczesnego średniowiecza i średniowiecza czeka na gruntowne zbadanie. Ostatnio próbę taką w odniesieniu do regionu gnieźnieńskiego uczynił F. Woliński 1980, s. 137-181. Por. również Z. i S. Kurnatowscy 1996, s. 117-121.

²⁷ Zob. także materiał kartograficzny w dziale map Starostwa Powiatowego w Obornikach (zdjęcia lotnicze) oraz podgląd satelitarny w witrynie Zumi.

Rogoźno przedkolacyjne było, jak można sądzić, złożonym zespołem osadniczym, zajmującym znaczny obszar po obu stronach rzeki Welny i Jeziora Rogozińskiego. Posiadało cechy miasta przedkolacyjnego (tzw. *civitas przedkolacyjnej*), w którym podstawą rozwoju była osada targowa na prawym brzegu Welny oraz gród kasztelański wraz z podgroziem i kościołem na jej lewym brzegu (H. Münch 1946, s. 74 n.; G. Wróblewska 1966, s. 63 n.; K. Buczek 1964, s. 100 n.; SSS, t. 4, cz. 2, s. 524).

V. Aglomeracja rogozińska w pierwszej połowie XIII wieku (faza E₃)

W czwartym etapie rozwoju aglomeracji rogozińskiej (1 poł. XIII w. – faza E₃) powstała miejska gmina „gości” (*hospites*), rządząca się prawem niemieckim i niezależna od miejscowych urzędników książęcych (kasztelanów). W bogatej i dość zróżnicowanej literaturze ludność ta była opisywana jako grupa o bardzo niejednorodnym statusie społecznym i majątkowym (Por. choćby: SSS, t. 2, cz. 1, s. 140-141; Mały słownik 1972, s. 125; H. Münch 1946, s. 81 n.; B. Rogalski 1988, s. 186; K. Buczek 1964, s. 126 oraz przypis 76; H. Łowmiański 1985, s. 717; K. Modzelewski 1980, s. 334 n.; D. Głównka 1984, s. 371 n.). Nas interesuje tutaj grupa obcych kolonistów osiedlających się we wsiach i w miastach na prawie wolnych gości, posiadających prawo niemieckie. W zależności od miejscowych potrzeb sprowadzano specjalistów od uprawy roli i hodowli, rzemieślników biegłych w organizacji produkcji przemysłowej, najczęściej hutników i metalurgów oraz wykwalifikowanych kupców, pochodzących z Walonii i Niemiec. Niekiedy sprowadzano także polskich osadników z różnych części ówczesnego państwa Piastów.

Ryc. 8. Aglomeracja rogozińska w pierwszej połowie XIII w. (faza E₃) wg G. Wróblewskiej i M. Brusta.

Analizując mapę aglomeracji rogozińskiej z pierwszej połowy XIII w. (ryc. 8) widać wyraźną koncentrację osadnictwa na Wójtostwie i na południe od zespołu grodowego. Po prawej stronie Wełny pozostała w tym okresie tylko jedna przestrzennie rozbudowana osada w pobliżu drogi do Ujścia, zajmująca dawne stanowisko nr 4 i tereny do niej przyległe. Na niewielkim placu, położonym na zachód od niej znajdował się targ, który wykształcił się już w końcu XII w. Gród wraz z podgroziem i kościołem św. Wita zajmował dotychczasowe miejsce, chronione przez jezioro, rzekę i sztuczne umocnienia. Na południe od zespołu grodowego i drogi na Wójtostwo, oraz w rejonie ulic Wielkiej Szkolnej, Małej Szkolnej i Rzeźnickiej zlokalizowano dwa zespoły osadnicze (stan. 7 i 50), skupiające zapewne większą ilość ludności podporządkowanej bezpośrednio władzy kasztelańskiej. Poza wspomnianymi obszarami istniały nadal jedynie trzy niewielkie osady: w pobliżu drogi do Ciesiel (stan. 24), na wschód od jeziora (stan. 26) oraz w pobliżu drogi do Obornik (stan. 38). W dalszym ciągu funkcjonowały obie przeprawy przez Wełnę i Małą Wełnę.

Korzystny rozwój gospodarczy i demograficzny Rogoźna w tym okresie oraz występowanie w okolicy bogatych zasobów rud darniowych łatwych do pozyskania²⁸, czyniły omawianą miejscowość atrakcyjną dla obcoplemiennego osadnictwa już w pierwszej połowie XIII w. Tym właśnie należy chyba tłumaczyć powstanie kolonii gości, o której dowiadujemy się dopiero z dyplomu księcia Przemysła I z 1251 r., w którym nazwani zostali jako *hospites nostri in Rogoszna* (KDW I nr 293. Por. M. Brust 2002, s. 16, gdzie zamieszczono tekst dyplomu tłumaczony na język polski). Według Henryka Łowmiańskiego mogła to być grupa osadników niemieckich sprowadzona w latach trzydziestych XIII w. do lokowanego Gniezna. Do Rogoźna część z nich została skierowana przez księcia w latach 1240-1245, gdzie zorganizowała gminę na prawie niemieckim, o wyraźnych cechach miasta lokacyjnego (H. Łowmiański 1985, s. 717). Świadczy o tym m. in. fakt wzorowania się na niej przy tworzeniu miasta w Kostrzynie Wlkp., o czym stanowi przywilej lokacyjny stwierdzający, iż *Hermano sculteto locandi civitatem liberam in Costrin iure Theutonico, eo videlicet quo hospites nostro de Rogoszno utuntur sub tali conditione, quo omnes memoratum civitatem inhabitantes*. O zróżnicowaniu prawym ludności obu tych miejscowości dowodzi fakt, iż pisarz dla oznaczenia mieszkańców Kostrzyna we wspomnianym dokumencie użył nazwy *inhabitantes*, przez co jeszcze bardziej oddał różnicę między nimi a *hospites* z Rogoźna.

Nie jest znany dokument powołujący do życia gminę „gości” (*hospites*), być może książę powołał ją do życia ustną decyzją, co było praktyką dość często stosowaną w średniowieczu. Innym problemem jest kwestia terytorialności gmin *hospitów* XII-XIII w. Według najnowszych badań historyków, w pierwszym okresie następowało jedynie prawne wyodrębnienie gmin „gości”, na czele których stali sołtysi jako lennicy książęcy. Byłaby to więc gmina w sensie prawnym lecz zapewne jeszcze nie terytorialnym (Por. na ten temat: H. Samsonowicz 1994, s. 109-110; K. Modzelewski 1980, s. 329-339; K. Kamiń-

²⁸ Złóża rudy spotykamy niemal na całym obszarze Polski, za wyjątkiem części północnej, południowej i północno-zachodniej. Duże złoża znajdowały się na północ od Obornik i Poznania, aż do rzeki Noteć. Na obszarze tym znajdowało się m. in. Rogoźno, Czarnków, Trzcianka, Budzyń, Chodzież i Wągrowiec. Zob. na temat wydobywania rudy darniowej i jej przerobu: Historia Kultury 1977, s. 117-123 oraz ryc. 58 (najważniejsze złoża rudy darniowej w Polsce).

ska 1990, s. 117-118)²⁹. W tej sytuacji jasne staje się ukształtowanie osadnicze aglomeracji rogozińskiej (ryc. 8). Sprowadzeni przez księcia do Rogoźna „goście” zostali ulokowani po prawej stronie Welny, na terenie tzw. Wójtostwa, w pobliżu dawnego stanowiska nr 4 oraz niedaleko istniejącego już targu. Oprócz dwóch do trzech ulic nie wykształcili żadnego przestrzennego organizmu urbanistycznego, posiadającego plac rynkowy, działki mieszkalne, kościół oraz inne elementy dojrzałego miasta lokacyjnego. Mimo skoncentrowania się w jednym miejscu, zabudowa osady hospitów była zapewne chaotyczna i rozproszona. Poprzedni mieszkańcy polscy, jak wynika z mapy zasiedlenia, zostali przeniesieni na południowy brzeg Welny, gdzie wytworzyli w pobliżu grodu wyraźnie widoczne skupisko mieszkańców (stan. 7 i 50). Jest pewne, że mieszkańcy ci oraz zamieszkali w osadzie podgrodowej nie byli objęci prawem niemieckim, jakie posiadali „goście”, lecz w dalszym ciągu podlegali prawu książęcemu kasztelanów rogozińskich.

Cel sprowadzenia obcych osadników (rzemieślnicy, kupcy) do Rogoźna jest zupełnie jasny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w Rogoźnie i w okolicy już od czasów wczesnośredniowiecznych aż do późnego średniowiecza znajdowało się swoiste centrum wytopu żelaza z rudy darniowej. Oprócz wspomnianej osady „gości” i huty w Międzylesiu, w okolicy można znaleźć kilka miejscowości, których nazwy wskazują na związek z wydobywaniem rudy, wytopem czy obróbką żelaza. Są to: Ruda koło Rogoźna, gdzie w 1280 r. znany był młyn rudny (*opus ferri*), Ruda koło wsi Welna znana w średniowieczu z rudni i kuźnicy, Ruda koło wsi Grudna, w której znajdowała się rudnica i młyn rudny, Rudnicze wieś na północ od Rogoźna i rzeczka Rudka, nazwana tak od złóż rudy darniowej, przez które przepływała (por. Dzieje Rogoźna 1993, s. 26).

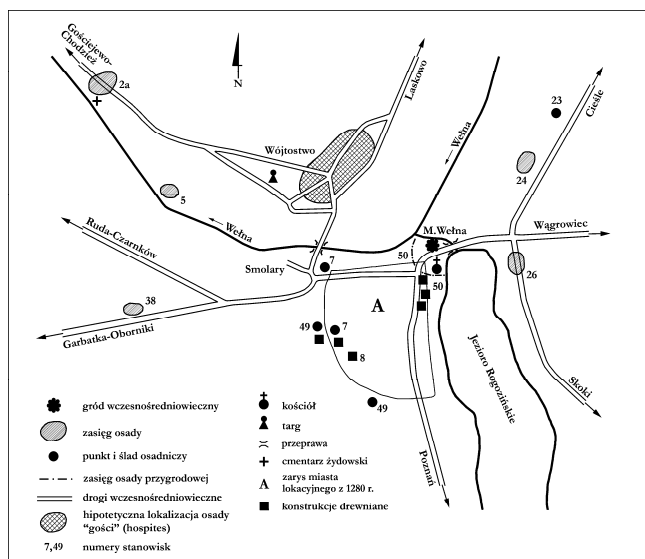
Gmina miejska *hospitów* musiała początkowo prosperować dość dobrze. Jednak już w końcu lat sześćdziesiątych XIII w. upadła, a osadnicy opuścili teren Rogoźna na stałe, chociaż część mogła zostać wchłonięta przez miejscową ludność polską. Przyczyna upadku osady miejskiej nie jest zupełnie jasna, jednak jednym z powodów mogło być wyczerpanie się w okolicy Rogoźna zasobów rudy darniowej. Tak więc po około dwudziestu latach istnienia zakończyła się niepowodzeniem pierwsza próba lokacji Rogoźna na prawie niemieckim.

VI. Osadnictwo miejskie od połowy XIII do końca XIV w.

Od początku lat sześćdziesiątych XIII w., tj. od momentu upadku pierwszego miasta lokacyjnego w Rogoźnie w źródłach panuje wymowne milczenie (ryc. 9). Być może, aglomeracja rogozińska z nieznanymi nam powodów uległa zniszczeniu i częściowemu wyludnieniu. Wskazywać mogłyby na taki stan osady słowa księcia Przemysła II w przywileju lokacyjnym, w którym uzasadnia powołanie nowego miasta chęcią poprawy stanu tej ziemi *...qui pro maxima parte est positus in deserto...*. Dlatego konieczne stało się zbudowanie miasta od nowa. Odpowiedni dokument wydany został przez władcę 21-24 kwietnia 1280 r., w obecności świadków: rycerza książęcego Bogusława, kasztelana Ujścia i rycerza Jakuba, kasztelana Rogoźna, w którym Przemysł II zezwala Janowi i Piotrowi zwanym Dedz na urządzenie miasta według prawa niemieckiego, na wzór Pozna-

²⁹ Odrzucić więc należy poglądy H. Müncha, *Geneza*, passim /a za nim także E. Linette, M. Andrałowicza i innych/, który uważał, iż zarys terytorialny Rogoźna wykształcony został już przed lokacją w 1280 r., a miasto lokacyjne zostało zbudowane w pobliżu grodu przez gminę „gości”.

nia³⁰. Niewiele, jak dotąd, wiemy o osobach zasadźców, poza tym, że książe nazywa ich *dilectis nobis hospitibus*. Gdyby przyjąć za Grażyną Wróblewską (1966, s. 65), iż zasadźcami byli *hospites nostri*, można by sądzić, że książe zlecił lokację miasta przedstawicielom gości (*hospites*), zamieszkującym w 1251 r. prawobrzeżne Rogoźno i rządzącym się od dawna prawem niemieckim, a więc osobom biegłym w sztuce lokacyjnej i znajomości prawa zachodnioeuropejskiego. Trzeba przyznać, że taka interpretacja byłaby atrakcyjna. W rzeczywistości jednak książe prezentując zasadźców nazywa ich „ukochanymi przez nas przyjaciółmi (lub gośćmi)” i nic więcej nie można powiedzieć poza tym o ich pochodzeniu oraz przynależności rodowej i stanowej.

Ryc. 9. Rogoźno w okresie od połowy XIII w. do końca XIV w.
wg G. Wróblewskiej i M. Brusta.

W zamian za urządzenie miasta Jan i Piotr otrzymali szereg korzyści, jak: sześć łąn wolnych od danin, trzecią część dochodów z każdej sprawy sadowej, prawo do założenia sześciu jatek mięsnych, sześciu kramów piekarniczych, tyleż szewskich oraz młyna w Rudzie. Miasto otrzymało na własność Międzyzlesie, Cieśle, kuźnicę w Rudzie, dwa łąny roli przeznaczone na pastwiska oraz prawo korzystania z lasów królewskich. Zgodnie z istniejącą tradycją miastu udzielono 14 lat „wolnizny”, tj. zwolnienia z czynszów za użytkowane pola uprawne i pastwiska. Tak długi okres zwolnienia od zobowiązań fiskalnych potwierdzał, o czym już była mowa – zły stan Rogoźna w tym czasie oraz zakładał stosunkowo długi okres organizowania nowego miasta lokacyjnego. Interesujący jest fakt pominięcia w dokumencie lokacyjnym praw targowych, co można tłumaczyć obowiązywaniem nadal uprawnień nadanych w końcu XII w. dla targu na Wójtostwie (H. Münch 1946, s. 80). Dokument lokacyjny stwarzał warunki do integracji w jeden organizm miejski wszystkich mieszkańców z okresu przedlokacyjnego.

³⁰ KDW I nr 615: ...*statum terre cupientes reformate...*, *Jahanni et Petro dictis Dedz, nostram civitatem que Rogoszna vulgariter nuncupatur Theutonico iure contulimus iuxta ius Posnaniense...*

Przywilej lokacyjny był aktem prawnym i to najprostszym, stanowiąc jednocześnie pierwszy, najłatwiejszy etap tworzenia miasta. Wydany był zasadzcom, na których spadł ciężar obowiązków, trwających nieraz kilka, kilkanaście i więcej lat. Należało do nich m. in.: sprowadzenie na własny koszt osadników, zapewnienie im wyżywienia i schronienia w pierwszym okresie, wytyczenie miejsca pod przyszłe miasto, z łatwym dostępem do wody i komunikacji z innymi osadami oraz szczegółowe opisanie granic miasta. Następnie trzeba było wytyczyć miejsce pod rynek, kościół, karczmę, młyny. Niezwykle ważną czynnością było wymierzenie bloków zabudowy, uwzględniających miejscowe warunki topograficzne, a zwłaszcza zlokalizowanie indywidualnych działek dla osadników, na których stawiali oni swoje domy mieszkalne i budynki gospodarcze (początkowo drewniane). W prostszych sprawach zasadzcy sami zajmowali się tymi sprawami, jednak najczęściej zatrudniali wykwalifikowanych geometrów, którzy do dziś zadziwiają swoim kunsztem i stosowanymi narzędziami (na temat tworzenia nowych miast i pracy geometrów oraz mierniczych, por. choćby: B. Zientara 1982, s. 43-45; S. Bobiński 1975, s. 13 n.; T. Tołwiński 1948, s. 11 n.; J.T. Frazik 1990, *passim*; T. Kozaczewski 1974, *passim*; W. Dzieduszycki 1984, s. 3-20).

Podobnie w Rogoźnie, po uzyskaniu w 1280 r. przywileju lokacyjnego – wytyczono granice, plan miasta i przebieg szlaków komunikacyjnych, które w swoim głównym zrębie średniowiecznym przetrwały do dzisiaj (por. plan miasta z końca XVIII w. – Wróblewska 1966, mapa wklejona po s. 50; wycinek pruskiej mapy 1:25000 – reprodukcja H. Müncha 1946, s. 101, ryc. 15; współczesny plan miasta w skali 1:5000 – oraz ryciny w tej pracy). Miasto lokacyjne rozwinęło się na miejscu dogodnym z punktu widzenia wymogów obronnych, zajmując niewielkie wywyższenie terenu otoczone od wschodu Jeziorem Rogozińskim, od północy rzeką Welną, zaś od południa i południowego zachodu ciągiem rowów, stawów i mokradeł (na południe od ul. Ogrodowej) - posiadając walory położenia wyspowego (ryc. 1). Jeszcze do dziś zachowały się czytelne obniżenia terenu, zwłaszcza w rejonie ulic Małej Szkolnej, Rzeźnickiej, Piekarskiej i Ogrodowej. Zasięg (granice) średniowiecznego miasta wyznaczały, poczynając od grodu: Jezioro Rogozińskie od wschodu, od południa i południowego zachodu bieg ulicy Ogrodowej, od zachodu ulica Przesmyk aż do Welny, która z kolei tworzyła północną granicę lokacyjnego miasta³¹.

Ośrodkiem Rogoźna stał się asymetrycznie wykreślony prostokątny rynek o wymiarach 82 x 65 m, z wyraźnym nawiązaniem do przebiegu dróg z zachodu i z południa. Lokalizacja rynku, przebieg dróg tranzytowych, istnienie obronnego grodu, podgrodzia i kościoła – to wszystko zadecydowało o takim a nie innym podziale miasta na bloki zabudowy i ulice. W północnej i wschodniej części utworzono po jednym bloku parcel, podobnie jak w zachodniej pierzei rynku. Natomiast obszar Rogoźna na południe od rynku i biegu ulicy Wielkiej Szkolnej podzielono w poszczególnych fragmentach na dwa a nawet trzy bloki parcel. Szczególne zagęszczenie zabudowy nastąpiło w rejonie południowo-zachodnim, ograniczonym biegiem ulic Rzeźnickiej, Małej i Wielkiej Szkolnej oraz Ogro-

³¹ Granice miasta wytyczone w trakcie lokacji były jedynie programem, który był realizowany stopniowo, w miarę przybywania osadników. Najpóźniej wytyczono ul. Ogrodową (czasy nowożytne); Kościelną, po przeniesieniu cmentarza na teren przykościelny lub na miejsce obecnej nekropolii przy ul. Wągrowieckiej; północną i północno-wschodnią pierzeję rynku zbudowano po likwidacji dużej części osady podgrodzowej i po przeniesieniu na północny wschód umocnień miejskich (fosa, palisada) z rynku i z obecnych ulic Kilińskiego oraz Kościelnej, por. M. Andrałojć, 2006.

dowej, gdzie znajdowała się dzielnica żydowska (G. Wróblewska 1966, s. 68)³². Na planie miasta z końca XVIII w. nie widać żadnych nieregularności, które przemawiałyby za istnieniem po lewej stronie Welny osady przedlokacyjnej, *gminy hospites* oraz innej niż obecnie lokalizacji rynku miejskiego (H. Münch 1946, s. 155)³³.

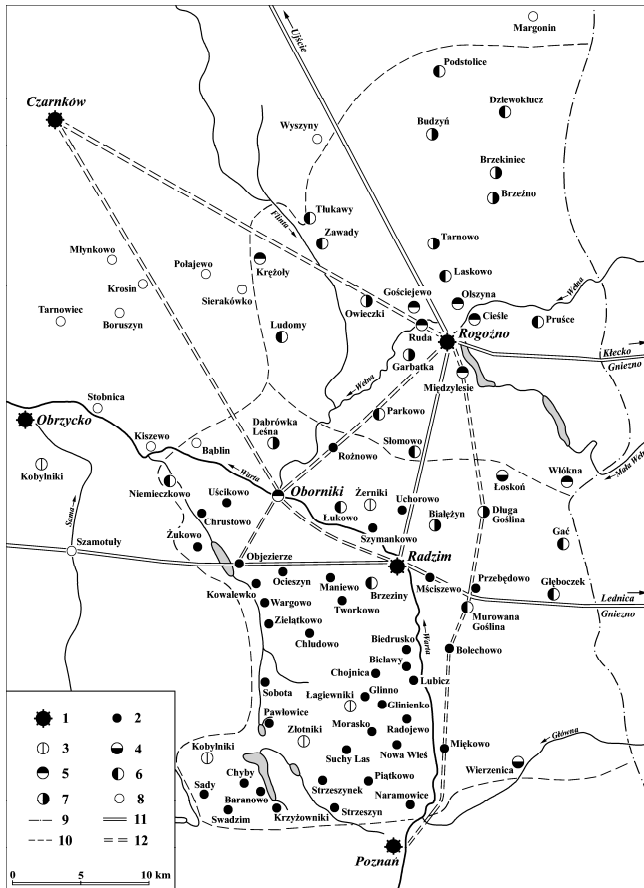
Z materiałów archeologicznych wynika, że w początkach XIV w. nastąpiła likwidacja umocnień dawnego podgrodzia zlokalizowanych na obszarze lokacyjnego rynku i zapewne wzdłuż ulicy Kilińskiego i dalej do jeziora (M. Andrałojć 2006, s. 11). W tym samym okresie nastąpiło zmniejszenie powierzchni dawnego podgrodzia. Pozwoliło to na dokończenie budowy przestrzeni miejskiej, szczególnie kształtu rynku w jego części północno-wschodniej, następnie utworzenie ulicy Kilińskiego, biegnącej w stronę przeprawy rzecznej między kościołem a grodem oraz wytyczenie działek budowlanych w północnej pierzei obecnego Placu Powstańców Wielkopolskich. W Lustracji starostwa rogozińskiego z 1569 r. napisano na temat zamku: „Ten dwór leży na kopcu okrągłym przy mieście, na dobrym placu, społem z miastem ku obronie, gdyby był dobrze opatrzon wałami i mury. Przekop [fosa] około niego zalazły i zarosły trzciną i rogożem, w którym może być woda z rzeki rzeczonyj Velma”. Natomiast o przygródku (dawniejsze podgrodzie) zanotowano: „Na przygródku między cmyntarzem, ku jezioru jest tam stary i zły [dwór], w którym mieszkać się nie godzi (...). Około tego przygródku płot z dębowych kołów stawiany, wrota dwa stoczyste, nad nimi dranicami podbite”. Oprócz domu mieszkalnego, na przygródku znajdowały się dwie stajnie dla 18 koni oraz karcer, zwany tutaj „tarasem” (Lustracja województw 1961). Można sadzić, że również po powstaniu miasta i zmniejszeniu obszaru ośrodka obronnego (XIV w.), zamek był oddzielnie chroniony palisadą i fosą, podobnie jak podgródek. Kościół oddzielony obecnie od tego zespołu drogą do przeprawy, mógł mieć również swoją ochronę w postaci płotu z pali dębowych, na co wskazuje plan Rogoźna z lat 1793-1794.

Nie wiadomo, czy miasto posiadało jakieś obwarowania. Wiadomo, że od północy i wschodu chronione było rzekami i jeziorem, natomiast od zachodu i południa moczarami, stawami i rowem z wodą. Według Grażyny Wróblewskiej Rogoźno otrzymało po lokacji dodatkową ochronę w postaci wału i fosy, które począwszy od jeziora przebiegały na południe od ulicy Rzeźnickiej, następnie wzdłuż ulic Ogrodowej i Przesmyk dochodziły do Welny (G. Wróblewska 1966, s. 69). Nie jest to jednak pewne, z braku badań archeologicznych tego odcinka miasta. W każdym razie na kopii planu z końca XVIII w. nie zaznaczono żadnych elementów umocnień, a Rogoźno było już całkowicie miastem otwartym (J. Wąsicki 1962, cz. I, s. 391 oraz mapa z końca XVIII w.). Dogodne położenie obronne miasta nie uchroniło go przed napadem na zamek i zabójstwem króla Przemysła II (SHGW, s. 121, gdzie komplet najstarszych źródeł wspominających o zabójstwie Przemysła II). Znaczny impuls dla rozwoju procesów urbanizacyjnych dało niewątpliwie powstanie kasztelanii terytorialnej w drugiej połowie XII w. (ryc. 10. Por. M. Brust 1986b,

³² Wielka Szkolna nosiła niegdyś nazwę ul. Żydowskiej, przy której na zachowanym do dziś niewielkim placu znajdowała się bożnica (synagoga), zniszczona przez hitlerowców w okresie okupacji.

³³ Propozycja M. Andrałojcia dotycząca lokalizacji placu rynkowego na południe od obecnego o wymiarach jedynie 60 x 60 m, nie znajduje żadnego uzasadnienia w zebranych przez niego materiale archeologicznym oraz bogatych źródłach historycznych (SHGW, cz. IV, z. 1, pod red. A. Gąsiorowskiego, Poznań 2001, s. 111 n.). Jest też niezgodna z ogólnymi procesami tworzenia miast lokacyjnych oraz licznymi analogiami wielkopolskimi. Przy takim założeniu autora trudno byłoby określić miejsce zamieszkania wszystkich osób wymienionych w XIV – XV w. w Rogoźnie (zwłaszcza handel i rzemiosło z pięćoosobowymi rodzinami).

s. 14-17). Częste odwiedziny Rogoźna przez ksiąząt, a szczególnie Przemysła II, stawiają ponownie otwarty problem istnienia w tej miejscowości rezydencji monarszej³⁴.

Ryc. 10. Kasztelanie rogozińska i radzimska w XII-XIV w. wg M. Brusty. 1 – ośrodek kasztelanii; 2 – osady opola chojnickiego z 1388 r.; 3 – osady o nazwach służebnych - miejscowości potwierdzone po raz pierwszy w źródłach: 4 – XII w., 5 – XIII w., 6 – XIV w., 7 – XV w.; 8 – inne miejscowości; 9 – granica diecezjalna poznańsko-gnieźnieńska; 10 – hipotetyczny zasięg kasztelanii rogozińskiej i radzimskiej; 11 – szlaki wczesnośredniowieczne; 12 – szlaki powstałe w XII/XIII-XIV w.

Trudno jest bez przeprowadzenia szczegółowych badań archeologicznych zlokalizować bezbłędnie miejsca wlotu do miasta (bramy). Zważywszy jednak na przebieg szlaków

³⁴ Ostatnio do głównych rezydencji księcia Przemysła II, obok Poznania, Kalisza, Gniezna i Dłuska, zaliczył również Rogoźno J. Pakulski 2001, s. 64-94, zwłaszcza s. 85 i 94. Książę przebywał w Rogoźnie sześciokrotnie, co stawia tę miejscowość jako rezydencję na drugim miejscu po Dłusku. W Rogoźnie przebywał Przemysł II zwykle w miesiącach I i II.

tranzytowych musiały być co najmniej trzy takie punkty. Pierwszy w północno-wschodniej części miasta, zapewne przy końcu groblii (w pobliżu kościoła św. Marcina), przechodził obok grodu i następnie kierował się w stronę rynku, drugi zachodni, w okolicy skrzyżowania ulicy Przesmyk z ulicą Kardynała Wyszyńskiego oraz trzeci południowy, mniej więcej w miejscu skrzyżowania ulic Rzeźnickiej i Rynkowej³⁵. Układ przestrzeni miejskiej pozwalał na wykształcenie się jedynie dwóch przedmieść (*suburbium*): południowego, od budynku apteki przy dzisiejszej ulicy Wielkiej Poznańskiej do ulicy Kotlarskiej i zachodniego – od ulicy Przesmyk do obecnej ulicy Smolary.

Rogoźno rozwijało się po lokacji jako lokalny ośrodek rzemieślniczy i administracyjny. Dość szybko jednak przeszło w ręce tenutariuszy (starostów niegrodowych – dzierżawców) - czy to w drodze zamiany, zastawu lub nagrody za zasługi dla panujących – co raczej negatywnie odbijało się na jego rozwoju³⁶. Podstawą jego bytu gospodarczego były zakłady hutnicze w Rudzie nad Wełną, produkujące na wielką skalę narzędzia do uprawy roli (KDW II nr 1068). Obok tego rozwinęło się również sukiennictwo, o czym może świadczyć przyznanie miastu w 1427 r. przez Władysława Jagiełłę „postrzygalnicy” (KDW II nr 1128. Por. również SHGW, cz. IV, z. 2, s. 114), a także liczne dowody toponomastyczne³⁷. Niemalą rolę odgrywało również tradycyjne rzemiosło, reprezentowane przez kilkanaście zawodów i skupione głównie na rynku i jego zapleczu. Miasto otrzymało podstawowe urządzenia niezbędne dla funkcjonowania średniowiecznego organizmu miejskiego, jak: ratusz, wagę, postrzygalnię, liczne jatki i kramy – które w większości były zgromadzone na rynku³⁸. Tam także odbywał się tygodniowy targ, przeniesiony w połowie XIV w. z Wójtostwa do miasta lokacyjnego. Rogoźno należało w połowie XV w. do znaczniejszych miast wielkopolskich, gdyż na wyprawę malborską przeciw Krzyżakom w 1458 r. miało wysłać piętnastu pieszych żołnierzy (Kodeks Dyplomatyczny 1840, nr 129. Por. również M. Bogucka, H. Samsonowicz 1986, s. 110, 115; J. Wiesiołowski 1980, nr 3, s. 389).

VII. Zakończenie

Artykuł niniejszy poświęcony został rozważaniom nad rozwojem Rogoźna od powstania plemiennego ośrodka obronnego aż do zorganizowania miasta lokacyjnego na prawie magdeburskim. W przeprowadzonych analizach uwzględniono nowo pozyskane materiały archeologiczne pochodzące z nadzoru nad budową w mieście w latach 2005-2006 nowej kanalizacji sanitarnej. Ogółem okres poddany analizie historycznej i archeologicznej wyniósł około 500 lat, w czasie którym udało się wyodrębnić aż pięć oddzielnych chronologicznie i rzeczowo etapów w rozwoju aglomeracji rogozińskiej. Pierwszy okres przypadający na IX do I połowy X w. przetrwał niewiele ponad sto lat. Wokół po-

³⁵ Na planie z końca XVIII w. w miejscu skrzyżowania ul. Rynkowej i Rzeźnickiej uwidocznił się niewielki kwadratowy placyk, mogący być pozostałością po dawnych urządzeniach kontrolnych, jako cło, brama miejska itp.

³⁶ Pierwszymi starostami byli bracia Dobrogost, Ulryk, Bertold, Arnold i Henryk von Osten z Drzenia /Drezdenka/, którym w 1368 r. Kazimierz Wielki nadał Rogoźno w lenno, por. S. Gąsiorowski 1981, s. 61.

³⁷ Wróblewska 1966, s. 71 zwraca uwagę na charakterystyczne nazewnictwo miejscowe okolicznych osad, jak: Owieczki, Owczegłowy, Runowo – choć niektóre z nich posiadają późniejszą metrykę.

³⁸ Städtebuch 1864, nr 70. Miejsce dawnego targu i osady *hospites* na Wójtostwie, po prawej stronie Wełny, przeszło na własność wójtów rogozińskich. W tym rejonie w późniejszym okresie został utworzony folwark starościński.

wstałego w tym okresie grodu obronnego wykształcił się niewielki zespół osadniczy i węzeł drogowy, który odegrał najprawdopodobniej znaczącą rolę przed powstaniem państwa piastowskiego. Osadnictwo datowane na fazę C pojawiło się wówczas po obydwu stronach rzeki Wełny. W drugiej połowie X w., kiedy opuszczono gród plemienny i osadę podgrodową, osadnictwo przeniosło się w kierunku wschodnim, w pobliże ważnych dróg tranzytowych na północ i południe. Dominującą rolę odegrała wówczas osada (stan. 4) położona we wschodniej części tzw. Wójtostwa i przy drodze do Ujścia. Dopiero po około dwustu latach od upadku grodu plemiennego młode państwo Piastów zbudowało nowy gród obronny w drugiej połowie XII w., który wraz z podgrodziem i powstałym wówczas kościołem św. Wita zlokalizowany został w miejscu wypływu rzeki Małej Wełny z Jeziora Rogozińskiego. Po prawej stronie rzeki Wełny, w pobliżu osady na stanowisku nr 4 powołano do życia targ, obsługujący obszar w promieniu około 10 km od grodu, w którym książę ulokował siedzibę kasztelanii terytorialnej. W pierwszej połowie XIII w. (faza E₃) sprowadzono grupę obcych osadników (*hospites*), których ulokowano po prawej stronie rzeki Wełny. Osadnicy rządzący się prawem niemieckim i tworzyli pierwszą gminę o charakterze miejskim w aglomeracji rogozińskiej. Ludność zamieszkała po lewej stronie rzeki w dalszym ciągu podlegała rygorom prawa książęcego i była podporządkowana władzy kasztelańskiej. Po upadku osady gości około 1260 r. nastąpił wyraźny regres zespołu rogozińskiego, trwający ponad dwadzieścia lat. Dopiero w 1280 r. Przemysław II wydał przywilej na zbudowanie miasta na prawie niemieckim według wzoru poznańskiego. Miasto zlokalizowano po lewej stronie rzeki Wełny, na południe i zachód od ośrodka obronnego (stan. 7, 49 i 50), które w swoim podstawowym zrębie średniowiecznym wraz z siecią dróg lokalnych i tranzytowych przetrwało do naszych czasów.

(2009 r.)

WYKAZ SKRÓTÓW

KDW	-	Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski
PG	-	Przegląd Geograficzny
SHGW	-	Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu
SiM	-	Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej

BIBLIOGRAFIA

- Andrałowicz M.
2006 Wyniki nadzoru archeologicznego związanego z budową kanalizacji odcinającej dopływ ścieków do Jeziora Rogozińskiego i rzeki Wełny (etap I) w Rogoźnie, gm. loco, woj. wielkopolskie w 2005-2006 r. (maszynopis w Urzędzie Miejskim w Rogoźnie), Poznań.
2007 Informator wystawy „Nieznana historia Rogoźna”.
- Arnold S.
1968 Z dziejów średniowiecza. Wybór pism. Warszawa.
- Bartkowski T.
1970 Wielkopolska i środkowe Nadodrzie, Warszawa.
- Bobiński S.
1975 Urbanistyka polskich miast przedkolacyjnych, Warszawa.

Bogucka M., Samsonowicz H.

1986 Dzieje miast i mieszczanstwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław.

Brust M.

1984 Osadnictwo średniowieczne w dorzeczu dolnej Wełny i środkowej Warty (od VII do połowy XVI wieku), maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu, Poznań.

1986a Początki i rozwój miast w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny, RH, R. 52, Warszawa-Poznań, s. 1-54.

1986b Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich (próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego), KHKM, R. 34, nr 1, Warszawa, s. 13-24.

1993 Rogoźno w czasach najdawniejszych i w średniowieczu, [w:] Dzieje Rogoźna, Z. Boras (red.), s. 7-63, Poznań.

2002 Tradycje przemysławowskie w Wielkopolsce, „Rogozińskie Zeszyty Historyczne”, nr 11, Rogoźno 2002.

2005 Najdawniejsze dzieje ziemi obornicko-rogozińskiej w okresie od XII do końca XIV wieku na podstawie źródeł pisanych, [w:] Archeologia powiatu obornickiego.

Buczek K.

1962 Uposażenie urzędników w Polsce wczesnofeudalnej, MSH, R. 5, z. 3-4.

1968 Z teorii badań historyczno-osadniczych, KH, t. 65.

1964 Targi i miasta na prawie polskim, Wrocław.

Cnotliwy E.

1989/1990 Grodziska wczesnośredniowieczne w południowej części województwa pilskiego. Wyniki badań weryfikacyjnych, SA, t. 32.

Delekta J.

1932 Grodzisko wczesnohistoryczne w Rogoźnie w pow. obornickim, ZOW, R. 7: 1932, z. 2-3, s. 37-43.

Dzieduszycki W.

1984 Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszewicki), KHKM, R. 32, nr 1, s. 3-20.

Dzieje Rogoźna

1993 Dzieje Rogoźna, Z. Boras (red.), Poznań.

Frazik J.T.

1990 Ze studiów nad warsztatem architekta i budowniczych w średniowieczu, Kraków.

Galuba S.

1956/57 Budowa morfologiczna powiatu obornickiego, [w:] Charakterystyka gospodarcza powiatu obornickiego. Opr. zbiorowe (maszynopis w zbiorach Biblioteki Publicznej w Obornikach).

Gąsiorowski A.

1981 Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej, Warszawa-Poznań.

Główka D.

1984 Hospites w polskich źródłach pisanych XII-XIV wieku, KHKM, R. 1984, nr 3.

Hensel W.

1948 Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej, Poznań.

Hilczerówna Z.

1965 Z badań nad zasiedleniem południowej Wielkopolski i Dolnego Śląska w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Studia z dziejów osadnictwa 6.

Historia Kultury

1977 Historia Kultury Materialnej Polski, t. I (od VII do XII wieku), Z. Dembińska, Z. Podwińska (red.), Wrocław.

Hładyłowicz K.

1932 Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów.

Jasnosz S.

1984 Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej, cz. 3, FAP, t. 33, Poznań, s. 90 – 97.

Kamińska K.

1990 Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 (Studium historycznoprawne), Toruń.

Kiersnowski R.

1960 Pieniądz kruszcowy w Polsce średniowiecznej, Warszawa, s. 152.

Kodeks Dyplomatyczny

1840 Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski, wyd. E. Raczyński, Poznań, nr 129.

Kondracki J.

2000 Geografia regionalna Polski, Warszawa.

Kowalenko W.

1938 Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VI do XII w.), Poznań.

Kozaczewski T.

1974 O programie, wielkości i układzie przestrzennym małego śląskiego miasta średniowiecznego, [w:] Sztuka i ideologia XIII wieku, P. Skubiszewski (red.), Wrocław.

Kozierowski S.

1916 Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, t. 1-2, Poznań.

1926 Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do ujścia w świetle nazw topograficznych, Poznań.

Krygowski B.

1958 Krajobraz Wielkopolski i jego dzieje, Poznań.

1961 Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej, cz. 1, Geomorfologia, Poznań.

Kurnatowscy Z., S.

1983 Problematyka kształtowania się osiedli wczesnomiejskich w Wielkopolsce, [w:] Studia z dziejów i kultury Zachodniej Słowiańszczyzny, J. Żak i J. Ostojka-Zagórski (red.), s. 89-103, Poznań.

1996 Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce, [w:] Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej, t. 1, Z. Kurnatowska (red.), s. 117-121, Wrocław.

Kurnatowska Z.

1984 Próba odtworzenia organizacji zarządu terytorialnego państwa pierwszych Piastów w Wielkopolsce, [w:] Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów, L. Leciejewicz (red.), Wrocław, s. 81-91.

1991 Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, SL 2.

1993 Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI-XII wieku w Wielkopolsce, [w:] Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej. Spotkania Bytomskie 1, Sławomir Moździoch (red.), Wrocław.

Kurnatowska Z., Łosińska A.

1990 Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce. Materiały z konferencji. Poznań 14-16 grudnia 1987, Z. Kurnatowskiej (red.), Poznań.

Kurnatowski S.

1963 Uwagi o kształtowaniu się sfer zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu brązu do późnego średniowiecza, AP 8.

Labuda G.

1953 Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej, PG, t. 25.

Lalik T.

1962 Märkte des 12. Jahrhunderts in Polen. Ergon vol. III, KHKM, t. 10, R. 1962, nr 1-2.

Leciejewicz L.

1968 Uwagi o problematyce badań nad osadnictwem Europy Środkowej we wczesnym średniowieczu, Studia i Materiały, nr 6.

Lustracja województw

1961 Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565, cz. I, Bydgoszcz.

Łosiński W.

1982 Osadnictwo plemienne Pomorza (VI-X w.), Wrocław.

Łowmiański H.

1967 Początki Polski, t. 3, Warszawa.

1985 Początki Polski, t. 6, cz. 2, Warszawa.

Mały słownik

1972 Mały słownik kultury dawnych Słowian, pod red. L. Leciejewicza, Warszawa, s. 125.

Mappa szczegulna

1791 Mappa szczegulna (!) woiewodztwa poznańskiego zrzządzona przez Karola de Perthées, pułkownika i geografa (...).

Młynarska-Kaletynowa M.

1968 W sprawie polskich badań nad osadnictwem średniowiecznym. Studia i Materiały, nr 6:1968, s. 68-100.

Modzelewski K.

1980 Organizacja grodowa u progu epoki lokacji, KHKM, R. 1980, nr 3.

Münch H.

1946 Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku, Kraków.

Nowacki J.

1964 Dzieje archidiecezji poznańskiej, Poznań, t. 2.

Oziębłowska E.

2009 Pasjonat historii z Rogoźna, „Dzień”, nr 280 z 06. 11. 2009.

Pakulski J.

2001 Itinerarium książęco-królewskie Przemysła II, StŻ, t. 34.

Pietrzak J.

2003 Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej, Łódź.

Podlaska B.

1990 Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego, cz. 1-2, Słupsk.

Podolska E.

2009 Archeologowie znaleźli cenny skarb w Rogoźnie, „Dzień”, nr 269 z 21. 08. 2009.

Pytania o średniowiecze

2001 Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki, W. Falkowski (red.), Warszawa.

Rogalski B.

1988 Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej, Poznań.

Samsonowicz H.

1994 Recenzja: J. Wyrozumski, Kraków do schyłku wieków średnich, PH, 84.

SiM

1972 Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej, t. IV, Wrocław.

1980 Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej, t. V, Wrocław.

1995 Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej, t. VIII, Poznań - Toruń.

Soszyński J.

1984 Kult św. Wita w Polsce średniowiecznej, PH, t. 75, z. 3, Warszawa.

Spezial Karte

1802-03 Spezial Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs- Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herdusgegeben von Geheimem Ban-Rath Gilly, Berlin 1802-03, Simon Schropp Und Comp. (1:150000).

SSS – Labuda G., Stieber Z.

1964 Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 1, cz. 2, s. 383, t. 2, cz. 1, s. 140-141, t. 4, cz. 2, s. 524 i ryc. 270, Wrocław.

Städtebuch

1864 Städtebuch des Landes Posen, wyd. H. Wuttke, Leipzig, nr 70.

Suchodolski S.

1975 Denary contra dirhemy (Początki napływu wczesnośredniowiecznej monety zachodniej do Europy Wschodniej), Warszawa.

Szymański W.

1958 Kontakty handlowe Wielkopolski w IX-XI wieku. Poznań.

Tołwiński T.

1948 Urbanistyka. Tom I. Budowa miast w przeszłości, Warszawa.

Tyszkiewicz J.

2003 Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór Studiów, Warszawa.

Urzędnicy wielkopolscy

1985 Urzędnicy wielkopolscy XII-XV wieku. Spisy, A. Gąsiorowski (red.), Wrocław.

Urzędnicy wielkopolscy

1987 Urzędnicy wielkopolscy XVI-XVIII wieku, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław.

Wąsicki J.

1962 Opisy miast wielkopolskich z lat 1793-1794, Poznań, cz. I.

Weymann S.

1953 Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, PZ, nr 6/8: 1953.

Wielgosz-Skorupka E.

2005 Osadnictwo wczesnośredniowieczne (VI – 1 poł. XIV w.) na Ziemi Obornicko-Rogozińskiej w świetle źródeł archeologicznych, w: Archeologia powiatu obornickiego, T. Skorupka (red.), Poznań.

Wiesiołowski J.

1980 Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII-XVI w. Przestrzeń i społeczeństwo, KHKM, R. 28 /1980/, nr 3.

Woliński F.

1980 Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich, StiM DWP, 27, s. 137-181.

Wróblewska G.

1966 Dzieje układu przestrzennego Rogoźna, StiM DWP, t. 9 /17/, z. 1, Poznań, s. 59-71.

Zajązkowski S.

1956 W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa, KHKM, t.4:1956.

Ziemie polskie

2000 Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy, H. Samsonowicz (red.), Kraków.

Zientara B.

1982 Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Środkowej XII-XIV w., „Sobótka”, R. 36 /1981/, nr 1-4, Wrocław, s. 43-45.

Żabiński Z.

1981 Systemy pieniężne na ziemiach polskich, Wrocław.

Development Stages of the Early Medieval Settlement in the Prelocation Complex Area in Rogoźno from the 9th until the End of the 14th Century

The article is devoted to the reconstruction of the Rogoźno urban area during the period of around 500 years. That span began when the tribal fortified centre had been established on the right bank of the Wełna river and lasted until the medieval town was located on the left bank of that river in the 13th century. During that interval five development stages of the settlement which preceded the foundation of Rogoźno were singled out. The tribal hillfort had collapsed and was abandoned after the early Piast's state had come into existence. The population of the defensive centre and that of the settlement outside its rampart moved more towards the east, towards the important transport and trade route, leading from Poznań, via the stronghold in Radzim on the Warta river, Rogoźno, Ujście and farther to Kołobrzeg. Part of the population occupied empty areas to the south of the Wełna river where the later town and *suburbium* were located. After about 200 years the new stronghold was located where the Mała Wełna river flows out of Lake Rogozińskie. The territorial castellany had been established there. At the same time, that is in the second half of the 12th century, the *suburbium* evolved next to the stronghold. The parish church dedicated to Saint Vitus was founded there, whereas on the right bank of the Wełna river, near the site 4, the ducal week's market together with the market square were organized. In order to use the rich bog iron ore occurring in the area of Rogoźno Przemysł I of Greater Poland brought circa 1240 foreign craftspeople (*hospites*). They were settled on the right bank of the Wełna river, on so called Wójtostwo (Ealdormanship), and were granted the German city rights. The town community of those guests (*hospites*) survived till about 1260 what later caused the economic and demographical decline, clear to be noticed in the historical and archaeological sources. Not until 1280 did Przemysł II of Poland issued the foundation charter for building a new town in Rogoźno on the left bank of the Wełna river and on the western shore of Lake Rogoźno. The location was entirely successful. Many elements of the location city – like for example part of town layout, size and shape of the market, main roads – maintained their original framework till the present day.

Figures:

- Fig. 1. Rogoźno. Network of the early medieval roads in comparison with the natural conditions according to M. Brust.
I. – stronghold with the *suburbium*, II. – St Vitus's church, A. – market square, B. – area of the location city, 1. roads, 2. lakes, rivers, ponds, ditches, 3. bridges, 4. causeways, 5. water-logged meadows, swamps, inundation areas, 6. afforested areas
- Fig. 2. Schematic plan of the stronghold in Rogoźno and its earthwork section according to J. Delektka as well as to Z. Hilczer-Kurnatowska and W. Hensel.
- old river bed
- Fig. 3. Settlement of the phase C of the Early Middle Ages (from the 9th to the half of the 10th century) according to G. Wróblewska and M. Brust.
1. early medieval fortified centre, 2. range of the settlement, 3. settlement point and settlement remains, 4. timbered constructions, 5. early medieval roads, 6. numbers of the sites
- Fig. 4. Rogoźno complex from the second half of the 10th to the 12th century according to G. Wróblewska and M. Brust.
1. range of the settlement, 2. settlement point and settlement remains, 3. timbered constructions, 4. early medieval roads, 5. numbers of the sites
- Fig. 5. Prelocation complex of Rogoźno according to M. Brust.
I. – the castellan's stronghold, II – the settlement near the stronghold, A. – Kiliński street, 1. the streets network of the contemporary town, 2. palisade with moat, 3. early medieval roads, 4. lakes, rivers, 5. bridges, 6. causeways, 7. church
- Fig. 6. Rogoźno between the second half of the 12th century and the beginning of the 13th century according to G. Wróblewska and M. Brust.
1. early medieval stronghold, 2. range of the settlement, 3. settlement point and settlement remains, 4. range of the settlement near the stronghold, 5. early medieval roads, 6. hypothet-

ical location of the settlement of so called guests (*hospites*), 7. numbers of the sites, 8. church, 9. market. 10. crossing, 11. cemetery

Fig. 7. Reconstruction of the markets network in comparison with the roads in the 12th and the 13th centuries according to M. Brust.

1. strongholds, 2. market places, 3. the market transmigration route, 4. early medieval roads, 5. roads originating during the 12th and the 13th centuries, 6. other places, 7. boundary of the Oborniki county

Fig. 8. Rogoźno urban area during the first half of the 13th century (phase E₃) according to G. Wróblewska and M. Brust.

1. early medieval stronghold, 2. range of the settlement, 3. range of the settlement near the stronghold, 4. early medieval roads, 5. hypothetical location of the settlement of so called guests (*hospites*), 6. numbers of the sites, 7. church, 8. market. 9. crossing

Fig. 9. Rogoźno from the half of the 13th century to the end of the 14th century according to G. Wróblewska and M. Brust.

1. early medieval stronghold, 2. range of the settlement, 3. settlement point and settlement remains, 4. range of the settlement near the stronghold, 5. early medieval roads, 6. hypothetical location of the settlement of so called guests (*hospites*), 7. numbers of the sites, 8. church, 9. market. 10. crossing, 11. Jewish graveyard, 12. outline of the location city from 1280, 13. timbered constructions

Fig. 10. Castellanies of Rogoźno and Radzim between the 12th and the 14th centuries according to M. Brust.

1 – the castellany's centre; 2 – the settlements of the *opole chojnickie* (*opole* – originally ancestral and territorial community bound together by common laws and duties) in 1388 (*opole chojnickie* at that time was situated on both banks of the Warta river, with its main twelve-kilometre-wide strip of land on the left bank, and included 41 places which names are known from the written record); 3 – the settlements with ancillary names – places confirmed in the sources for the first time in: 4 – 12th century, 5 – 13th century, 6 – 14th century, 7 – 15th century; 8 – other places; 9 – the borderline between the Poznań and Gniezno dioceses; 10 – hypothetical range of the Rogoźno and Radzim castellanies; 11 – early medieval routes; 12 – routes originating between the turn of the 12th century and the 14th century